

Міністерство освіти і науки України

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

**Юрій Підборський
Олена Хмельницька**

**ПЕДАГОГІЧНА
МАЙСТЕРНІСТЬ
ВИКЛАДАЧА**

Навчальний посібник

Переяслав – 2020

УДК 378.1
К 15

Рекомендовано вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 9 від 25.06.2020 р.)

Рецензенти:

Моторіна В. Г. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри математики Харківського національного університету імені Г.С. Сковороди;

Жорова І. Я. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т.Г. Шевченка»;

Шапран О. І. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Підборський Ю. Г. Хмельницька О.С. Педагогічна майстерність викладача: навчальний посібник. Переяслав (Київ обл.): Домбровська Я. М., 2020. 156 с.

ISBN 978-617-7747-30-6

У навчальному посібнику розкрито сутність та складові педагогічної майстерності, охарактеризовано професійну компетентність, педагогічну техніку, культуру, педагогічний такт та імідж викладача. Висвітлено специфіку й особливості спілкування в педагогічній діяльності, приділено увагу лекціям майстер-класу та акторським здібностям викладача, самовдосконаленню педагога.

Рекомендовано викладачам, аспірантам та магістрам.

ISBN 978-617-7747-30-6

© Ю. Г. Підборський, О. С. Хмельницька, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1.	
СКЛАДОВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ	6
1.1. Сутність педагогічної майстерності.....	6
1.2. Професійна компетентність.....	10
1.3. Педагогічна техніка.....	18
1.3.1. Техніка і культура мовлення.....	20
1.3.2. Зовнішній вигляд педагога.....	29
1.3.3. Культура і техніка рухів педагога.....	31
1.3.4. Психотехніка.....	35
1.4. Педагогічні здібності.....	37
1.5. Педагогічна культура.....	40
1.6. Педагогічний такт.....	41
Питання та завдання до самоконтролю.....	46
РОЗДІЛ 2.	
ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	47
2.1. Спілкування у ході проведення занять.....	47
2.2. Стили педагогічного спілкування.....	63
2.3. Моделі спілкування та установка викладача.....	71
Питання та завдання до самоконтролю.....	76
РОЗДІЛ 3.	
ЛЕКЦІЇ МАЙСТЕР-КЛАС	78
Питання та завдання до самоконтролю.....	83
РОЗДІЛ 4.	
АКТОРСЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА	84
4.1. Формування педагогічних та артистичних здібностей майбутнього педагога.....	90
Питання та завдання до самоконтролю.....	93
РОЗДІЛ 5.	
ІМІДЖ ВИКЛАДАЧА	94
Питання та завдання до самоконтролю.....	100

РОЗДІЛ 6.

АКМЕОЛОГІЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ

ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА.....101

Питання та завдання до самоконтролю.....109

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....110

ПЕРСОНАЛІ.....117

ЛІТЕРАТУРА.....120

ДОДАТКИ.....124

Додаток 1. Діагностичні методики.....124

Додаток 2. Вправи для самопідготовки викладача.....131

Додаток 3. Інформація та завдання для обговорення.....137

Додаток 4. Поради та рекомендації викладачу щодо
успішної педагогічної діяльності.....148

ПЕРЕДМОВА

Інтеграція України до європейського освітнього та наукового простору, підвищення якості освіти та рівня викладання навчальних дисциплін зумовлюють посилення вимог до сучасного вчителя, рівня його професійної компетентності, загальної культури, педагогічної майстерності та постійного самовдосконалення.

Педагогічна майстерність – це високе мистецтво навчання та виховання, що постійно удосконалюється. Підвищення педагогічної майстерності доступне кожному педагогу.

Метою навчального посібника є формування знань, умінь та навичок педагогічної майстерності, комунікативної компетенції, вміння викладання в сучасних умовах, підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Узагальнюючи досвід педагогічної майстерності, автор жодною мірою не «нав'язує» викладачам свого бачення, лише ділиться знаннями та педагогічним досвідом на користь педагогічним успіхам.

У посібнику зроблено спробу розкрити не лише аспекти педагогічної майстерності, основні її складові, а й імідж сучасного викладача та основні принципи його формування.

Не випадково в посібнику є розділ, який присвячено акмеології у педагогічній діяльності. Прагнення до досконалості в професійній діяльності педагога повинно бути його внутрішньою потребою.

Навчальний посібник містить матеріал, необхідний для безперервного вдосконалення педагога з урахуванням його освіченості, потенціалу, досвіду, рівня педагогічної майстерності, творчості та прагнення до досконалості.

Видання призначено для викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів та бажаючих пізнати складові та шляхи підвищення педагогічної майстерності.

РОЗДІЛ 1

СКЛАДОВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

1.1. Сутність педагогічної майстерності

Особливості та сутність педагогічної майстерності завжди були предметом уваги багатьох видатних як вітчизняних так і зарубіжних педагогів та психологів. Серед них І. А. Зязюн, Я. А. Коменський, К. Д. Ушинський, А. Дістервег, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, та ін. У наукових працях згаданих авторів висвітлені питання професійної підготовки педагога, розглянуті умови формування педагогічної майстерності, її складові.

Ми спробуємо вивести своє розуміння такого складного явища, як педагогічна майстерність. Сьогодні немає єдиного тлумачення цього поняття. З узагальненням вітчизняного та зарубіжного досвіду «педагогічна майстерність» розглядається як найвищий рівень педагогічної діяльності, що виявляється в творчості викладача, в постійному вдосконаленні мистецтва навчання, виховання та розвитку людини. Педагогічна творчість передбачає педагогічну діяльність, під час якої відбувається створення принципово нового в суті та організації навчально-виховного процесу.

А.С. Макаренко вважав, що секрет педагогічної майстерності полягає в знанні особливостей педагогічного процесу, умінні його побудувати і надати йому руху. Тому оволодіння педагогічною майстерністю доступне кожному

педагогу, якщо він постійно працює над собою, оскільки основою її формування є практичний досвід.

«Виховуючи інших, ми виховуємо, перш за все, і самих себе» – писав А.Н. Острогорський.

Педагог-майстер досягає високих результатів професійної діяльності, володіє індивідуальним стилем роботи, реалізує свій творчий потенціал за рахунок знання психології студентів і умілого конструювання педагогічного процесу. Проте майстерність виявляється в діяльності, але не зводиться тільки до неї. Її не можна обмежити високим рівнем розвитку спеціальних умінь.

Складові педагогічної майстерності

Суть майстерності та її особливості – в особистості викладача, в його позиції, здатності проявляти творчу ініціативу на основі власної системи цінностей.

Педагогічна майстерність – це, насамперед, висока культура організаторської, управлінської, виховної, трудової, ігрової і громадської діяльності викладача, наділеного якостями творчої особистості, що дозволяє вирішувати всі питання навчально-виховної роботи разом зі студентами в умовах співдружності та співтворчості, враховуючи інтереси та рівень вихованості кожного, а також індивідуальні та психологічні особливості кожного студента.

Критеріями педагогічної майстерності педагога виступають такі ознаки його діяльності, як гуманність, науковість, педагогічна доцільність, результативність, демократичність, творчість, оригінальність тощо. Вона ґрунтується на високому фаховому рівні педагога, його загальній культурі та педагогічному досвіді. Необхідними умовами педагогічної майстерності є гуманістична позиція педагога й професійно значущі особистісні риси і якості.

Прояв майстерності полягає в успішному вирішенні професійно-педагогічних завдань та високому рівні організації навчально-виховного процесу. Сутність майстерності – в тих якостях особистості педагога, які породжують цю діяльність та сприяють її успішності. Ці якості полягають не лише в професійних знаннях та вміннях, а й в сукупності певних властивостей особистості, її позиції, які й дозволяють педагогу творчо та продуктивно діяти.

Майстерність – найвищий рівень педагогічної діяльності, прояв творчої активності особистості педагога. У своєму становленні вона проходить декілька послідовних етапів, переходячи з одного рівня на якісно новий рівень. Витоки майстерності в тому, що їх складає комплекс властивостей особистості, які забезпечать самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на основі рефлексії. Майстерність також полягає в здатності та вмінні зазирнути в себе, оцінити свої дії, стосунки з людьми, пізнати свій внутрішній світ, зрозуміти себе і разом з цим – в умінні бачити і розуміти те, як до тебе ставляться інші люди, як вони тебе розуміють.

Елементарний рівень майстерності характеризується наявністю тільки окремих професійно значущих якостей. На цьому рівні педагог, як правило, спирається на досвід викладачів-майстрів.

Проте, якщо викладач зупиняється лише на етапі методичних прикладів, про які йому розповідали в процесі навчання у вищому навчальному закладі або про які він читав у спеціальній літературі, спостерігав під час відкритих занять, то він перетворюється на інтерпретатора чужих ідей, механічно і часто бездумно повторюючи те, що йому відомо. Звичайно на елементарному рівні педагог володіє предметом викладання, але йому не вистачає спрямованості на розвиток студентів, техніки організації діалогу. При цьому продуктивність роботи низька.

Базовий рівень – викладач вже володіє основами педагогічної майстерності: гуманістичною спрямованістю, побудовою відносин зі студентами і колегами на позитивній основі. Ним засвоєний предмет викладання і методично правильно будується навчальний процес.

Досконалий рівень – характерні чітка спрямованість дій викладача, їх висока якість, співпраця в спілкуванні, планування і організація діяльності на тривалий час з метою розвитку особистості, самокритичне ставлення до власного досвіду, самовизначення позитивних і негативних сторін у своїй педагогічній діяльності.

Творчий рівень є найвищим у педагогічній майстерності. Викладач ініціативно і творчо підходить до професійної

діяльності, є генератором ідей. Він здатний відходити від традиційних схем, швидко вирішувати проблемні ситуації. Його діяльність відрізняється оригінальністю прийомів взаємодії з опорою на рефлексію. Крім цього, такий викладач здатний бачити проблему в цілому, уміє загострити увагу на головному. На даному етапі яскраво виявляється індивідуальний стиль діяльності [45, с. 7-8].

Таким чином, педагогічна майстерність – це сукупність певних якостей особистості, обумовлених психолого-педагогічною підготовкою і здатністю оптимально вирішувати педагогічні завдання.

Враховуючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що педагогічна майстерність є багатомірним поняттям, яке має певну структуру.

Компоненти педагогічної майстерності викладача:

– професійна компетентність – знання педагогіки, психології, логіки, принципів, форм і методів навчання і виховання, змісту навчального предмета та індивідуальних особливостей студента; уміння спілкуватися, доступно викладати навчальний матеріал, вести полеміку, керувати дискусією, використовувати наочні посібники і технічні засоби навчання, зацікавлювати і підтримувати увагу, аналізувати та оцінювати знання та вміння студентів, володіти комп'ютером; навички усного мовлення, розподілу власної уваги, орієнтування в часі;

– особисті якості – науковий світогляд, висока моральність, широкий світогляд та ерудиція, духовна культура, оптимізм, емоційна стійкість, витримка, наполегливість, співчуття, терплячість і доброзичливість;

– педагогічна техніка – комплекс умінь та навичок, що дають змогу досягнути оптимальних результатів у навчанні та вихованні студентів (міміка, жести, техніка мовлення, техніка педагогічного спілкування, вміння контролювати власні емоції, настрій тощо);

– педагогічний такт – уміння обирати відповідний тон і стиль спілкування із студентами, колегами;

– педагогічна творчість – заснована на повноті інформації, науковому прогнозі, умінні педагога кожного разу по-новому й ефективно застосовувати в навчально-виховному процесі

різні комбінації форм і методів педагогічного впливу. Розмаїття педагогічних ситуацій, виникнення проблем, прагнення підійти до їх вирішення нестандартно на основі своєї уяви обумовлюють педагогічну творчість. Робота «за шаблоном» значно збіднює педагогічний процес і негативно впливає на авторитет педагога;

– гуманістична спрямованість – одна з визначальних характеристик майстерності. Спрямованість – це прагнення особистості до певного роду занять, що базується на стійкому інтересі до нього. Основою її є ідеали, інтереси, ціннісні орієнтації. Гуманістична спрямованість – це спрямованість на особистість іншої людини, утвердження духовних цінностей, моральних норм поведінки і відносин тощо;

– культура мовлення – майстерне володіння словом, уміння точно, доступно, емоційно, образно висловлювати свої думки, оскільки всі педагогічні задуми, мета та завдання реалізуються в педагогічній взаємодії – спілкуванні зі студентами;

– педагогічні здібності – це особливі якості особистості викладача, що зумовлюють успішність педагогічної діяльності.

1.2. Професійна компетентність

Професійна компетентність є підвалиною педагогічної майстерності. Її зміст складають глибокі професійні знання, вміння та навички на всіх рівнях (методичному, теоретичному, технічному), знання психології та педагогіки, досконала методика здійснення навчально-виховних заходів тощо.

Поняття «професійна компетентність» педагога розглядається як володіння педагогом необхідною сумою знань, умінь та навичок, що визначають сформованість його педагогічної діяльності, педагогічного спілкування та особистості викладача як носія певних цінностей, ідеалів та педагогічної свідомості.

Підкреслюючи значущість компетентності в професії педагога, А.С. Макаренко говорив: «Учні вибачають вчителю і суворість, і різкість, але не вибачають поганого знання своєї справи».

Складові педагогічної майстерності :

- знання фундаментальних ідей, концепцій, законів і закономірностей розвитку педагогічних явищ;
- знання провідних педагогічних теорій, категорій і понять;
- знання основоположних педагогічних фактів;
- прикладні знання з методики навчання і виховання.

У педагогічній теорії розрізняють як загальні знання, що характеризують світогляд, культуру особистості, так і спеціальні, необхідні для професійної діяльності викладача, зокрема психолого-педагогічні, медико-біологічні, теоретико-методичні основи викладання навчальних предметів.

Професійна компетентність педагога виражає єдність його теоретичної і практичної готовності в цілісній структурі особистості та характеризує його професіоналізм.

Зміст професійної компетентності педагога тієї чи іншої спеціальності визначається освітньо-кваліфікаційною характеристикою, що являє собою нормативну модель компетентності педагога, відображаючи науково обґрунтовану систему професійних знань, умінь та навичок. Освітньо-кваліфікаційна характеристика викладача – це, по суті, перелік узагальнених вимог на рівні його теоретичного і практичного досвіду.

Психолого-педагогічні та фахові (з предмету) знання – необхідна, але в жодному разі не достатня умова професійної компетентності. Багато з них, зокрема теоретико-практичні та методичні знання, є передумовою інтелектуальних та практичних умінь і навичок педагога.

Педагогічні вміння – це сукупність дій, що розгортаються послідовно, частина з яких може бути автоматизована (навички), і засновані на теоретичних знаннях та спрямовані на вирішення завдань розвитку гармонійної особистості. Таке розуміння сутності педагогічних умінь підкреслює провідну роль теоретичних знань у формуванні практичної готовності викладачів, єдність теоретичної і практичної підготовки, багаторівневий характер педагогічних умінь (від репродуктивного до творчого) та можливість їх удосконалення шляхом автоматизації окремих дій.

Незалежно від рівня узагальненості педагогічного завдання закінчений цикл його вирішення зводиться до тріади «мислити – діяти – мислити» і співпадає з компонентами педагогічної діяльності та відповідними їм уміннями.

Зміст теоретичної готовності викладача часто розуміється лише як певна сукупність психолого-педагогічних та фахових знань та вмінь. Але формування знань, умінь та навичок – не самоціль.

Знання, що лежать у структурі досвіду викладача мертвим вантажем, не будучи до того ж зведені в систему, залишаються нікому не потрібним надбанням, тому необхідне звернення до форм прояву теоретичної готовності. Такою є теоретична діяльність, що проявляється в узагальненому вмінні педагогічно мислити, яке має на увазі наявність у викладача аналітичних, прогностичних, проєктивних, а також рефлексивних умінь та навичок.

1. Аналітичні вміння. Сформованість аналітичних умінь – один із критеріїв педагогічної майстерності. Саме через аналітичні вміння виявляється узагальнене вміння педагогічно мислити. Таке вміння складається з низки вмінь:

- розбивати педагогічні явища на окремі елементи (умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву тощо);
- осмислювати кожну частину у взаємозв'язку з цілим, з провідними сторонами;
- знаходити в теорії навчання і виховання ідеї, висновки, закономірності, які є адекватними логіці явища, що розглядається;
- правильно діагностувати педагогічні явища;
- знаходити основне педагогічне вміння (проблему) та засоби його оптимального вирішення.

2. Прогностичні вміння. Управління соціальними процесами, яким є і навчальний, завжди припускає орієнтацію на чітко уявлений у свідомості суб'єкта управління кінцевий результат. Основу для цілепокладання та пошуку можливих шляхів вирішення педагогічних завдань створює аналіз педагогічних ситуацій. Взаємозв'язок аналізу педагогічної ситуації і цілепокладання в педагогічній діяльності обмежений. Проте успіх цілепокладання залежить не тільки від результатів аналітичної діяльності. Багато в чому він

зумовлюється здатністю до антиципації, тобто до передбачення результату дій ще до того, як вони будуть реально здійснені. Наявність цієї професійно значущої якості завжди характеризувала педагогів-майстрів.

Педагогічне прогнозування, що здійснюється на науковій основі, спирається на знання сутності та логіки педагогічного процесу, закономірностей вікового та індивідуального розвитку студентів. Склад прогностичних умінь можна навести таким чином:

- висунення педагогічних цілей, завдань;
- відбір засобів досягнення педагогічних цілей;
- передбачення результату, можливих відхилень та небажаних явищ;
- визначення етапів (або стадій) педагогічного процесу, розподіл часу, планування життєдіяльності спільно зі студентами.

Можна об'єднати в такі групи:

- прогнозування розвитку колективу: динаміка його структури, розвиток системи взаємовідносин тощо;
- прогнозування розвитку особистості: її особистісно-ділових якостей, почуттів, волі та поведінки, можливих відхилень у розвитку;
- прогнозування педагогічного процесу: освітніх, виховних та розвиваючих можливостей навчального матеріалу, ускладнень у студентів у навчанні та інших видах діяльності;
- прогнозування результатів застосування тих чи інших методів, прийомів та засобів навчання та виховання тощо.

Педагогічне прогнозування вимагає від викладача оволодіння такими прогностичними методами, як: моделювання; висунення гіпотез; розумовий експеримент; урахування при визначенні педагогічних завдань та відборі змісту діяльності студентів їх потреб та інтересів, можливостей матеріальної бази, свого досвіду та особистісно-ділових якостей; визначення комплексу домінуючих та другорядних завдань для кожного етапу педагогічного процесу.

3. Рефлексивні вміння мають місце при здійсненні викладачем контрольно-оціночної діяльності, що спрямована

на себе. Її зазвичай пов'язують лише із завершальним етапом педагогічного завдання, розуміючи як своєрідну процедуру з підведення підсумків навчально-виховної діяльності.

Тим часом відомі різноманітні види контролю:

- контроль на основі співвідношення отриманих результатів із заданими зразками;
- контроль на основі запропонованих результатів дій, виконаних лише у розумовому плані;
- контроль на основі аналізу готових результатів фактично виконаних дій.

Усі види контролю посідають однакове місце у педагогічній діяльності, хоча і розосереджені на різних етапах вирішення педагогічного завдання. На особливу увагу заслуговує контроль на основі аналізу вже отриманих результатів. Для ефективного здійснення цього виду контролю викладач має бути здатним до рефлексії, що дозволяє розумно та об'єктивно аналізувати свої міркування, вчинки і в кінцевому підсумку діяльність з точки зору їх відповідності задуму та умовам.

Організаційна діяльність викладача забезпечує залучення студентів до різноманітних видів діяльності та організацію діяльності колективу, що перетворює його із об'єкта на суб'єкт виховання.

Організаторські вміння:

1. Мобілізаційні вміння, пов'язані з концентрацією уваги студентів та розвитком у них стійких інтересів до навчання, з формуванням потреби у знаннях і озброєнням студентів компетенціями та компетентностями навчальної роботи та основами наукової організації навчальної праці тощо.

2. Інформаційні вміння. Їх пов'язують тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, водночас вони мають місце і в засобах її отримання. Це вміння та навички роботи із комп'ютерною технікою, друкованими джерелами, вміння добувати інформацію з інших джерел та дидактично її перетворювати, тобто вміння інтерпретувати та адаптувати інформацію до завдань навчання та виховання.

На етапі безпосереднього спілкування зі студентами інформаційні уміння виявляються у здібностях:

- ясно і чітко викладати навчальний матеріал, враховуючи специфіку предмета, рівень підготовленості студентів, їх життєвий досвід;
- логічно правильно будувати і вести конкретну бесіду, пояснення, проблемний виклад;
- органічно поєднувати використання індуктивного та дедуктивного шляхів викладу навчального матеріалу;
- формулювати питання у доступній формі, стисло, чітко та виразно;
- застосовувати технічні засоби, електронно-обчислювальну техніку та засоби наочності;
- висловлювати думку за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків;
- оперативно діагностувати характер та рівень засвоєння студентами нового матеріалу з використанням різноманітних методів, педагогічних інновацій;
- перебудовувати у разі необхідності план і хід викладу матеріалу.

3. Розвивальні вміння припускають:

- визначення «зони найближчого розвитку» окремих студентів, групи в цілому;
- створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів та волі студентів;
- стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (від приватного до загального, від конкретного до абстрактного) та функціональних (причини – наслідки, мети – засобу, якості – кількості, дії – результату) відносин;
- формування та постановка питань, що вимагають застосування засвоєних раніше знань та вмінь;
- створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, тобто індивідуальний підхід до студентів.

4. Орієнтаційні вміння спрямовані на:

- формування морально-ціннісних установок студентів та наукового світогляду, прищеплення стійкого інтересу до

навчання, науки та професійної діяльності, що відповідає особистісним схильностям та можливостям студентів;

- організацію спільної творчої діяльності, що має на меті розвиток соціально значущих якостей особистості.

5. Організаційні уміння викладача нерозривно пов'язані з комунікативними, від яких залежить встановлення педагогічно доцільних взаємовідносин викладача зі студентами, викладачами-колегами. Так, за допомогою слова викладач формує позитивну мотивацію навчання студентів, пізнавальну спрямованість та створює психологічну обстановку спільного пізнавального пошуку та спільних роздумів. За допомогою слова створюється психологічний клімат у групі, долаються особистісні бар'єри, формуються міжособистісні відносини, створюються ситуації, що стимулюють самоосвіту та самовиховання.

Комунікативні уміння викладача структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи таких умінь:

1. Перцептивні уміння можна подати так:

- сприймати та адекватно інтерпретувати інформацію про сигнали від партнера по спілкуванню, що виникають у ході спільної діяльності;
- глибоко проникати в особистісну суть інших людей; встановлювати індивідуальну своєрідність людини; на основі швидкої оцінки зовнішніх характеристик людини та її поведінки визначати внутрішній світ, спрямованість та можливі дії людини у майбутньому;
- визначати, до якого типу особистості та темпераменту належить людина; за незначними ознаками виявляти характер переживань, стан людини, її причетність або непричетність до тих чи інших подій;
- знаходити в діях та інших проявах людини ознаки, що відрізняють її від інших та самої себе у схожих обставинах у минулому;
- бачити головне в іншій людині, правильно визначати її ставлення до соціальних цінностей, враховуючи у поведінці людей «поправки» на того, хто сприймає, протистояти стереотипам сприйняття іншої людини (ідеалізація, «ефект ореолу» тощо).

2. Уміння педагогічного спілкування. Управління спілкуванням у педагогічному процесі припускає:

- оволодіння викладачем уміннями розподіляти увагу та підтримувати її стійкість;
- обирати по відношенню до групи та окремих студентів найбільш відповідний спосіб поведінки і звертання;
- аналізувати вчинки студентів, бачити за ними мотиви, якими вони керуються, визначати їх поведінку у різноманітних ситуаціях;
- створювати досвід емоційних переживань студентів, забезпечувати атмосферу благополуччя;
- управляти ініціативою у спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, що підвищують ефективність взаємодії.

3. Уміння педагогічної техніки, що являє собою сукупність умінь та навичок, необхідних для стимулювання активності як окремих студентів, так і колективу в цілому:

- вибрати правильний стиль і тон у спілкуванні зі студентами, управляти їх увагою, темпом діяльності;
- управляти своїм тілом;
- регулювати свій психічний стан (викликати почуття радості, гніву тощо);
- володіти технікою інтонування для вираження різних почуттів (прохання, вимога, питання, наказ, побажання);
- викликати прихильність до себе співрозмовника;
- образно передавати інформацію;
- мобілізувати творче самопочуття перед майбутнім спілкуванням тощо.

Узагальнюючи наведені вище педагогічні уміння, пропонуємо варіант моделі професійної компетентності викладача, що виступає як єдність його теоретичної та практичної готовності:

1. Уміння «переводити» зміст об'єктивного процесу виховання у конкретні педагогічні завдання: вивчення особистості та колективу для визначення рівня їх підготовленості до активного оволодіння новими знаннями і вміннями та проектування на цій основі розвитку колективу і окремих студентів; виділення комплексу освітніх, виховних та розвиваючих завдань, їх конкретизація та визначення домінуючого завдання.

2. Уміння будувати та надавати руху логічно завершеній педагогічній системі: комплексне планування освітньо-виховних завдань; обґрунтований відбір змісту навчального процесу; оптимальний вибір форм, методів та засобів його організації, застосування педагогічних технологій.

3. Уміння виділяти та встановлювати взаємозв'язки між компонентами та факторами виховання, приводити їх у дію: створення необхідних умов (матеріальних, морально-психологічних, організаційних, гігієнічних тощо); активізація особистості студента, розвиток його діяльності, що перетворює його з об'єкта на суб'єкт виховання; організація і розвиток спільної діяльності.

4. Уміння вести облік і оцінювати результати педагогічної діяльності: самоаналіз та аналіз навчального процесу і результатів діяльності викладача; визначення нового комплексу домінуючих та другорядних педагогічних завдань.

1.3. Педагогічна техніка

Формуванню педагогічної майстерності, зокрема педагогічної техніки, присвячені роботи Ю. П. Азарова, Є. С. Барбінової, Л. Ю. Гордіна, Є. І. Гришина, І. А. Зязюна, В. А. Кан-Каліка, Л. В. Крамущенко, А. М. Мудрика, Б. Н. Мітюкова, Л. І. Рувинського, Д. С. Самуїленкова, В. А. Семиченка, І. Є. Синиці, Н. М. Тарасевич та ін.

У «Педагогічній енциклопедії» поняття «педагогічна техніка» трактується як комплекс знань, умінь і навичок, які необхідні педагогу для того, щоб ефективно застосовувати на практиці методи педагогічного впливу, які він обрав, як для окремих студентів, так і для колективу в цілому [50].

З точки зору І. А. Зязюна, педагогічна техніка являє собою сукупність професійних умінь, що сприяють гармонії внутрішнього змісту діяльності педагога і зовнішнього його прояву. Виходячи з цього індивідуальна педагогічна техніка визначає специфіку методики викладання педагогів. М. В. Гриньова трактує педагогічну техніку як сукупність умінь і особливостей етичної поведінки педагога, заснованої на правилах і принципах етикету, що дозволяють сформувати його педагогічну культуру, яка допомагає адекватно впливати

на того, хто навчається, з метою формування його як всебічно розвиненої особистості завдяки доцільно обраним методам і формам діяльності відповідно до особливостей конкретних об'єктивних умов [38].

Нині поняття «педагогічна техніка» трактується як сукупність умінь та прийомів, що використовуються викладачем для найбільш повного досягнення мети своєї діяльності та допомагають викладачеві глибше, яскравіше, талановитіше виразити себе, домогтися оптимальних результатів у навчально-виховній роботі.

Пед техніка є комплексом умінь викладача, які сприяють його оптимальній і творчій поведінці та ефективній взаємодії зі студентами в будь-яких педагогічних ситуаціях.

Як показує практика, в процесі професійної діяльності як молоді педагоги, так і більш досвідчені припускаються деяких помилок у педагогічній техніці, що знижують ефективність навчально-виховного процесу:

- невміння розмовляти зі студентом;
- невміння стримати або, навпаки, виявити гнів;
- невміння подолати невпевненість;
- невміння обирати відповідну позу, необхідний жест;
- недоліки мовлення: монотонність, безбарвність, невиразність, погана дикція тощо.

З метою подолання труднощів педагогічної праці викладачеві необхідно володіти такими складниками педагогічної техніки:

- техніка мовлення: граматична правильність, виразність, образність, гумор, техніка мовлення (постановка і тембр голосу, емоційність, переконливість, багатство інтонацій та відтінків, дикція, темп);
- техніка зовнішнього вигляду: уміння правильно сидіти, стояти, виявляти впевненість, спокій, доброзичливість;
- (постава, одяг, зачіска, міміка, пантоміміка, емоційна виразність);
- техніка педагогічного спілкування: уміння слухати; ставити запитання; аналізувати відповідь; бути уважним, спостережливим;
- розуміти інших; встановлювати контакт; бачити і розуміти реакцію аудиторії; передавати своє ставлення

до того, про що йдеться; зацікавити, захопити поясненням, розповіддю, повідомленням; орієнтуватися в ситуації;

- психотехніка: уміння створювати необхідний настрій, знімати зайву напругу, хвилювання, долати власну нерішучість і мобілізувати себе, стримувати себе в стресових ситуаціях; здатність до перевтілення, до гри, управління своїм настроєм.

Володіння як стандартними формами, засобами і методами педагогічної техніки, що апробовані і впливають з педагогічного досвіду, так і новітніми технологіями дасть можливість педагогу глибше, яскравіше, талановіше проявити себе і досягнути успіхів у навчально-виховному процесі.

Наявність певних схем, моделей, алгоритмів в жодному разі не знімає необхідності виявляти гнучкість. Міркування на основі наукових знань і досвіду збагачують педагогічну діяльність, надають можливості проявляти творчість, нестандартні підходи до вирішення будь-яких ситуацій.

Наведемо деякі методи формування педагогічної техніки:

- система тренувальних вправ з формування певних вмінь і навичок (психофізіологічний тренінг);
- система певних правил і вимог до майбутньої професійної діяльності;
- педагогічний рольовий тренінг (входження в ситуації, що моделюють професійну діяльність) та удосконалення професійних якостей і особливостей, що забезпечують підвищення рівня педагогічної техніки.

Таким чином, кожний педагог повинен прагнути до оволодіння педагогічною технікою, її компонентами, які забезпечують успішність його діяльності.

1.3.1. Техніка і культура мовлення

Вчення про мовленнєву культуру зародилося ще в Стародавній Греції і Стародавньому Римі, де в суспільстві надзвичайно високо цінувалося ораторське мистецтво. Приклад – промови Цицерона, Сенеки, що увійшли до світової

історії, а також спадщина з навчання риторичі Квінтіліана. Усне мовлення, як основний засіб педагогічної діяльності, є найважливішим елементом майстерності.

Словниковий запас сучасної дорослої людини повинен складати 10-12 тис. одиниць.

Робота педагога над своїм мовленням вимагає значних зусиль. Адже дуже часто підготовка зводиться до засвоєння теоретичних відомостей і методики, а при оволодінні педагогічною технікою мовлення виникають проблеми. Культура мовлення – це мовленнєва майстерність, уміння вибрати стилістично доречний варіант, виразно і дохідливо висловити думку. Педагог повинен володіти правилами вимови, наголосу, граматики, слововживання тощо.

Мовлення – могутній засіб формування особистості. Мова педагога, як і будь-якої культурної людини, повинна відповідати таким вимогам:

- правильність: відповідність нормам наголосу і граматики;
- точність: відповідність думкам того, хто говорить, і правильність відбору мовленнєвих засобів вираження змісту думки;
- чіткість: дохідливість і доступність для співрозмовників;
- простота, доступність і стислість: вживання простих, неускладнених фраз і пропозицій, які є найбільш легкими для сприйняття студентами;
- логічність: побудова композиції міркування так, щоб всі частини його змісту послідовно йшли одна за одною, були взаємопов'язані і вели до кінцевої мети;
- чистота: виключення з уживання нелітературних слів (діалектних слів, жаргонізмів, професіоналізмів, слів-паразитів тощо), доцільність вживання мовних засобів;
- виразність: виключення з мовлення штампів і шаблонних словосполучень, уміле використання фразеологічних зворотів, прислів'їв, приказок, крилатих виразів, афоризмів;
- багатство і різноманітність з лексико-словарного складу: великий словниковий запас і здатність вживати одне слово в декількох значеннях;

- доцільність виразів: вживання найбільш відповідного для даного випадку стилістично виправданого мовного засобу з урахуванням складу слухачів, теми діалогу і його змісту та завдань, які вирішуються;
- мовна і мовленнєва стилістика.

Недотримання цих вимог в процесі спілкування звичайно призводить до зниження його ефективності. Так, паузи, викликані невмінням правильно розподіляти дихання, випадкові логічні наголоси, невірні інтонації призводять до того, що значення сказаного педагогом розуміється неправильно або не розуміється зовсім. Наприклад, розглянемо речення: «Завтра, в п'ятницю, занять на I курсі не буде». Якщо зробити наголос на «I курсі», то ми звертаємо увагу на те, що занять не буде тільки на I курсі. Якщо хочемо підореслити, що занять не буде «завтра» або «в п'ятницю», то робимо наголос на цих словах і т. д. Всього в цьому реченні може бути чотири варіанти логічного наголосу. Помилкою буде голосовий натиск на наголошеному слові. Виділити потрібне слово можна паузою між словами, змінивши ритм фрази, тощо.

Мовлення без логічних наголосів сприймається важко, але ще важче сприймати мовлення, в якому підкреслюється кожне слово.

Зміна логічного наголосу приводить до зміни значення. Наприклад:

Я сьогодні добре провів час.
Я **сьогодні** добре провів час.
Я сьогодні **добре** провів час.
Я сьогодні добре **провів** час.
Я сьогодні добре провів **час**.

Логічні правила усного мовлення

Для полегшення правильної побудови усного мовлення, як для педагога, так і для студента, існують логічні правила усного мовлення:

- якщо у фразі є зіставлення, то виділяються обидва слова, що протиставляються;

- при поєднанні двох іменників виділяється той, який стоїть у родовому відмінку;
- завжди виділяються однорідні члени речення;
- прикметник у більшості випадків не бере на себе наголосу. Визначення мовби зливається з визначуваним словом, яке трохи виділяється. Якщо ж потрібно підкреслити саме визначення, слід удатися до інверсії – зміни прийнятого в граматиці порядку слів;
- якщо до слова належить декілька визначень, то вони виділяються всі, крім останнього, яке зливається з визначуваним словом;
- при порівнянні виділяється те, з чим порівнюється, а не предмет порівняння. При цьому необхідно стежити, щоб наголос не падав на допоміжні слова;
- частки «не» і «ні» інтонаційно не виділяються. Вони зливаються із словом, до якого належать, причому наголос падає на саме слово: «ні тобі, ні мені», «як не старайся, нічого у тебе не вийде».

У недосвідченого педагога мовлення часто переобтяжено логічними наголосами, оскільки все в тексті здається йому важливим.

Іноді наголоси розставлені правильно, а значення сказаного незрозуміле, оскільки фраза звучить в єдиному мовному потоці, що на слух погано сприймається. Допоможе тут смислове групування слів навколо логічних центрів для того, щоб студенти сприймали не окремі слова, а смислові блоки, які називаються мовленнєвими тактами.

Мовленнєвий такт об'єднує слово або групу слів, які тісно пов'язані між собою за значенням і вимовляються як єдине ціле з логічним наголосом на одному із слів. Підмет і присудок відокремлюються паузою і повинні знаходитися в різних мовних тактах. Паузи, що відокремлюють один мовний такт від іншого, називаються логічними паузами. Підготовка до заняття повинна включати розбивання тексту на мовні такти, постановку логічних наголосів і пауз, а в результаті – побудову логічної перспективи мови. Це допоможе студентам зрозуміти значення сказаного педагогом.

Необхідно дотримуватись таких правил розташування думок:

- усі думки повинні бути пов'язані між собою, і кожна наступна думка містити зачатки попередньої;
- усі думки повинні бути підлеглі головній.

Точність і виразність мовлення досягається вживанням синонімів, тобто слів, близьких за значенням, але відмінних різними відтінками (наприклад: плач – рев, сміливий – хоробрий, викладач – педагог – вихователь тощо); паронімів – слів близьких за звучанням, але різних за значенням (наприклад, засвоїти – освоїти, абонент – абонемент і т.п.).

Велике значення для усного мовлення має інтонація, яка буває двох видів: логічна і емоційно-експресивна. Мета першої – підкреслити смислове навантаження окремих слів, виразів, другої – допомогти педагогу передати свої почуття, ставлення до сказаного.

Особливої шкоди завдають «слова-паразити» (ну, ось, так би мовити, як говориться тощо). Вони засмічують мовлення, роблять його маловиразним. Все це ускладнює сприйняття інформації. А звуки на зразок «е-е», «м-м» ще сильніше знижують естетичну виразність мовлення.

Сила впливу слова педагога пов'язана з доцільністю мовлення, тобто відповідністю засобів мови складу слухачів, темі розмови, її змісту і навчально-виховним завданням, які вирішуються. Важливо надавати відтінок мовленню при схваленні або засудженні вчинків студентів. Слід зазначити, що підвищення і пониження голосу допомагає утримати ініціативу в спілкуванні. Монотонний голос при викладі матеріалу знижує його сприйняття на 35-55%. Звичайно розмова ведеться спокійно, без підвищення голосу, але у разі порушень дисципліни, режиму, проявів егоїзму, «зоряної хвороби» в голосі педагога повинні звучати відтінки обурення. Проте ніколи не слід вживати образливих слів і виразів, а тим більше не висміювати недоліки, які студент не в змозі виправити.

Добре, коли педагог свої переживання, емоції, почуття підкріплює виразним мовленням, яке насичене різними інтонаціями, що сприяє розвитку адекватних проявів у слухачів.

Для становлення мовленнєвої культури педагога велике значення має знання і володіння різними мовленнєвими

стилями – побутовим, діловим, науковим, художнім. Залежно від аудиторії, з якою спілкується викладач, необхідно обрати і відповідний стиль мови для забезпечення ефективного спілкування. Досягається це знанням мови і наявністю мовних навиків, які формуються в мовній діяльності, з досвідом. Безумовно, мовленнєва культура безпосередньо залежить від мовного середовища: чим вищий рівень мовленнєвої культури населення, тим більше він впливає на виховання і формування особистості [16].

Якщо педагог не володіє основами мовленнєвої діяльності, технікою мовлення: не знає анатомо-фізіологічних, психологічних і граматичних основ мовленнєвої діяльності; не вміє правильно дихати; має невиразний голосовий апарат; у нього відсутнє відчуття темпу мовлення, то він має погану дикцію та майже не володіє основами логіки мовлення тощо. Невиразний, тихий голос, відсутність потрібного темпу мовлення, погана дикція призводять до нерозуміння і втрати інтересу студентів до заняття. Такий педагог не здатний запалити студентів, надихнути їх, пробудити інтерес до навчання. І, навпаки, розвинене мовленнєве дихання, досконала дикція, поставлений голос додають слову педагога виразності, яка дозволяє передавати в мовленні багатство відтінків думок і відчуттів. Тому оволодіння технікою мовлення – одне з головних завдань педагогічної техніки в цілому.

Отже, мовленнєва техніка – це сукупність фонаційного (мовленнєвого) дихання, мовленнєвого голосу і дикції, що доведені до ступеня автоматизованих навичок і дозволяють ефективно здійснювати мовленнєвий вплив.

Фонаційним диханням є дихання, яке пов'язане з утворенням звуків. При такому диханні вдих значно коротший за видих. Найдоцільнішим з погляду гігієністів-фізіологів для педагога є змішаний або діафрагмально-реберний тип дихання, який виробляється тренуванням.

Важливою особливістю регуляції дихання у людини є її здатність довільно міняти темп, ритм, активність, амплітуду дихальних рухів. Це особливо важливо для викладачів, професійна діяльність яких пов'язана з необхідністю поєднання слова і показу різноманітних вправ, що вимагає

навичок добору дихання. Тому їм необхідно регулярно займатися дихальною гімнастикою, оскільки правильно поставлене дихання – це частина голосу, умова успішної діяльності.

Мовленнєвий голос. Основна роль у техніці мовлення належить голосу педагога – основному його інструменту. Педагогу, не покладаючись на природні дані, необхідно працювати над технікою мовлення, дотримуючись таких вимог до голосу:

- голос педагога не повинен мати дефектів у вигляді невимови окремих звуків або вимови їх з дефектами, шепелявості, заїкання, загальної слабкості голосового апарату тощо;
- голос повинен бути чітким, виразним, спрямованим на аудиторію; всі звуки слід вимовляти відповідно до правил орфоепії;
- у голосі повинна звучати впевненість, мажорність, що робить мовлення переконливим і сприяє прояву позитивних емоцій у студентів;
- педагог повинен володіти технікою зміни тональності залежно від специфіки навчально-виховних завдань та індивідуальних особливостей студентів.

Постановка мовленнєвого голосу повинна починатися із зняття м'язової напруги в ділянці шиї і плечового поясу, звільнення фонаційних шляхів. Потім необхідно розвивати динамічний діапазон голосу. Бідність діапазону мовлення педагога призводить до монотонності мовлення та зниженню активності студентів. Справжнім майстром, на думку А.С. Макаренка, можна стати тоді, коли навчишся вимовляти одну фразу з 15-20 звуковими відтінками.

Голос педагога повинен відрізнятись силою, витривалістю і гнучкістю. Сила не означає гучність, оскільки голосно сказана фраза без емоційного забарвлення може піти в нікуди, не вплине на студентів. Витривалість голосу – такий його стан, коли при інтенсивній роботі (до декількох пар на день) він не послаблюється.

Гнучкість припускає широкий діапазон звучання. Всі вищезазвані якості голосу потребують тренування, дотримання режиму, який полягає в чергуванні мовленнєвої

діяльності (максимум 4-5 навчальних годин) та перерв тривалістю 10-15 хвилин. Слід уникати холодного повітря і води, оскільки вони негативно впливають на голосові зв'язки, з'являється хрипота, сиплість тощо. Небажана і нервова напруга. Відомо, що людина навіть при незначному хвилюванні іноді «втрачає» голос. Тому умовою гарного голосу є здорова нервова система, традиційні загартовуючі процедури, раціональне харчування.

Дикція – це вміння правильно вимовляти голосні та приголосні звуки. Дикційні навички обумовлені активністю м'язів артикуляційного апарату, розвиток якого є умовою їх формування. Вироблення правильної дикції слід починати з артикуляційної гімнастики, яка розвиває такі органи мовлення, як губи і язик, робить їх, а також нижню щелепу, голосові зв'язки, легені динамічними і активними. Ці вправи краще робити перед дзеркалом, самотійно.

Для оволодіння технікою правильної вимови дуже корисно використовувати скоромовки і спеціальні вправи. Наприклад, однією з таких вправ є метод укрупнення мовлення, відповідно до якого потрібну фразу (ту, яка укрупнюється) потрібно промовляти повільно, подовжуючи голосні звуки і зберігаючи її логічну стрункість; різні слова, фрази укрупнюються не однаково, укрупнюється завжди головне (наголошене) слово; укрупнення односкладового чи багатоскладового слова потребує вимовляння по складах. Важливим елементом при цьому є мускульна мобілізованість: загальна підтягнутість мускулатури тіла, зокрема спини; помірна рухливість тіла, що забезпечує відпрацьовану осанку; узгодженість рухів кінцівок і корпусу; мімічна виразність.

Критерії виразного мовлення. Мовна інформація лише тоді пробуджує почуття і свідомість іншого, сприймається ним, притягує, коли слово досить яскраво й доступно передає власні образні уявлення того, хто висловлюється. Тільки тоді, коли образи життя промовця (вистраждані, зримі, чіткі) стають образом слухачів, з'являється надія, що слово вчить, виховує, зцілює. Таким чином, важливий критерій виразного мовлення – образна наповненість слова.

Другий критерій близько пов'язаний із першим і визначається ним. Він полягає в тому, що образи життя,

створені словом промовця, повинні міцно спиратися на чуттєвий досвід слухачів, приваблювати їх своєю чіткістю і в той же час незвичайністю, новизною.

Виразність усного слова – сильний прояв життєвої енергії того, хто говорить. Слухачі з перших секунд виступу сприймають промову або з цікавістю, або байдуже. І причина цього не тільки в змісті, а й у звучанні усної мови, її внутрішній енергії. Спокійний, упевнений, добре поставлений голос має такий енергетичний потенціал, який збуджує емоційну і розумову енергію слухачів, бажання вслухатися в слово.

Імпровізованість усного мовлення, як одна з найважливіших характеристик професійної мови, виявляється у двох аспектах:

- з одного боку, у слухачів повинно створитися враження, що промовець під час розповіді, лекції, пояснення імпровізує, тобто народжує думку і її словесну оболонку «тут і зараз», наче розмірковуючи разом з усіма і перехоплюючи бажання і сподівання всіх, а не озвучуючи наперед вивчений текст;
- з іншого боку, мовлення – імпровізація в прямому значенні цього слова: мовленнєва партія народжується безпосередньо в момент спілкування з аудиторією, коли ситуація несподівано змінюється і вимагає миттєвої реакції. Це перебудова на ходу, зміна накресленого плану залежно від перебігу спілкування. Тобто йдеться про непідготовлену інформацію, що вимагає від її носія високої загальної і ораторської культури, потужного потенціалу творчого мислення.

Професійна красномовність полягає у виконавській реалізації зазначених вище вимог. Перш за все це інтонаційна доцільність і різноманітність мови. Технічні засоби мовної інтонації включають такі елементи, як логічний наголос, логічна пауза, висота тону, темп і тембр мовлення.

Нелогічність озвученого мислення, багатослів'я, повернення до одних і тих же положень – результат хаотичного мислення, його неорганізованості. Щоб досягти структурності та композиційного упорядкування виступу

необхідно складати для себе план, конспект, наперед записати необхідні визначення.

1.3.2. Зовнішній вигляд педагога

Культура зовнішнього вигляду формується з раннього віку, а потім відбувається її подальший розвиток і вдосконалення. Це має для кожної людини неабияке значення, тому що, як зазначають психологи, перше враження дуже часто залишається домінуючим на протязі тривалого часу, адже «по одязі стрічають...».

Викладач повинен добре усвідомлювати, що його зовнішність, і зокрема костюм, також «працюють на педагогічний процес», що необхідно контролювати себе постійно, поки не з'явиться звичка завжди гарно виглядати, мати свій неповторний стиль, образ, враховуючи прояви етикету (особливо ділового).

З позиції педагогічної техніки поняття «зовнішність педагога», тобто його імідж, включає одяг, взуття, зачіску, косметику, парфуми, прикраси. Поєднання компонентів одягу і предметів, які доповнюють його, виконаних в одному стилі і художньо узгоджених між собою, створює своєрідний ансамбль, який називається костюмом.

Якщо в далекому минулому, коли одяг виник, він задовольняв утилітарні запити людини, то значно пізніше, а тим більше в наш час одяг виражає естетичні ідеали як суспільства, так і окремої особистості. Розглядаючи людину з позиції діалектичної закономірності єдності змісту та форми, можемо говорити, що костюм викладача, імідж є певною мірою способом прояву його змісту і форми.

Цей прояв єдності змісту і форми стосується зовнішності всіх педагогів, а також знаходить певне відбиття в особистісному підході до свого одягу, до свого іміджу.

Костюм викладача повинен гармонійно доповнювати його професійну діяльність, його індивідуальні особливості. Тому його зовнішність повинна, в першу чергу, виконувати професійну функцію: бути надійним помічником у вихованні студентів. Бажано, щоб у зовнішності викладача не було

елементів, які б відволікали увагу студентів, заважали їм зосередитися. Але оскільки викладач є прикладом для студентів у всьому, і в одязі теж, він зобов'язаний одягатися так, щоб враховувати тенденції сучасної моди, але не доводити ті чи інші компоненти костюму до крайнощів. Викладач йде до навчального закладу на роботу, тому його костюм, крім естетичної виразності, повинен бути зручним для виконання необхідних педагогічних операцій: працювати з новітніми технологіями, апаратурою і приладами, писати на дошці, схилитися до студентів, сідати. Треба пам'ятати про «принцип метрдетеля», відповідно до якого треба враховувати три критерії «зустрічі по одязі», або, як говорять, «правильного одягу»: перший – чи відповідає одяг ситуації; другий – практичність (як людина почуває себе в цьому одязі; чи зручно, чи є відчуття, що одяг «заважає»); і, нарешті, третій – охайність [14].

Люди, які звертають на свій одяг велику увагу, які занадто слідкують за ним, дратують інших, так вважають психологи. Можна вдягатися не модно, але головне, щоб одяг викладача був органічним, природним. Одяг конкретного викладача повинен відповідати його морально-естетичним поглядам, гармоніювати з фігурою, бути простим, але виразним, охайним.

Колір, фактура, доповнення (гудзики, пряжки тощо) також повинні підкреслювати красу, елегантність, простоту. Все це позитивно впливає на емоційний настрій студентів, дисциплінує їх, сприяє формуванню почуття та смаку, не відволікає від заняття. Одяг повинен гармоніювати із фігурою. Елегантно, красиво одягнений викладач викликає позитивні емоції студентів, піднімає їм настрій, спонукає стежити за собою, виховує їх смак.

Взуття також повинно бути зручним, елегантним і, звичайно, чистим. Не треба забувати, що викладач багато часу проводить на ногах і має почувати себе у взутті комфортно.

Зачіска повинна личити, бути акуратною, волосся обов'язково чистим. У користуванні косметикою необхідно дотримуватися міри, підкреслювати переваги обличчя і ховати його недоліки. При виборі прикрас варто враховувати, що вони є лише доповненням до костюму і не повинні відігравати домінуючу роль.

Однак ні костюм, ні зачіска, ні прикраси не замінять гарного настрою викладача, його доброзичливості, що повинні відбиватися на обличчі, у ході, рухах, над чим теж необхідно працювати. Похмурий, злий вираз обличчя не виправити ніякими зовнішніми атрибутами. Головне у вигляді викладача – його настрій.

Постава та хода також створюють імідж викладача. Без них неможливі красиві рухи, нахили, погляди. Викладач (учитель) має подати свою фігуру в статиці й динаміці. Правильна постава – основа для правильної ходи.

Визначаємо ширину свого кроку, засвоюємо правильну постановку стопи. Ставимо обидві ступні на одну лінію так, щоб п'ятка однієї ступні торкалась носка іншої.

Центр ваги тримати так, щоб стояти на обох ногах одночасно. Тепер розведемо ноги в сторони. Це і є ширина нашого кроку. З цього положення починаємо спокійно рухатися вперед, зрідка перевіряючи ширину кроку (зводячи носки на одну лінію). Пам'ятати потрібно про те, що п'яти знаходяться на одній лінії, носки розведені, ширина кроку дотримується постійно.

Викладачеві не лише достатньо знати вимоги до своєї зовнішності, але й уміти її сформувати, пам'ятаючи про те, що люди, які нас оточують, оцінюють викладача за певним алгоритмом: зовнішній вигляд, постава, поведінка, особистісний контакт, винагорода.

Найголовніше, щоб студенти побачили упевненість викладача у собі. Говорячи про зовнішній вигляд, необхідно звернутися й до правил етикету, які висувають суворі вимоги до нього, особливо, коли це стосується професійної діяльності, ділового спілкування.

1.3.3. Культура і техніка рухів педагога

Культура рухів педагога є також істотним компонентом візуального образу. Вона передбачає володіння своїм тілом, а саме: жести, міміку та пантоміміку. За їх допомогою та в поєднанні з іншими засобами викладач має можливість більш повно виражати свої почуття, ставлення до своєї діяльності та діяльності студентів. До того ж ці засоби завжди найбільш

економні, динамічні, в них прихована велика спонукальна сила.

Жест – це рух рук, що супроводжує мовлення педагога і підсилює його виразність, а іноді й замінює його. У жестах виявляється психічний стан людини, а при необхідності іноді ховаються справжні почуття. При оволодінні жестикуляцією необхідно піклуватися про те, щоб жести були природними, доречними, стриманими, тобто відповідали конкретній педагогічній ситуації.

Виділяють такі групи жестів: механічні, описові та психологічні:

- механічні жести – найбільш поширені і отримали назву завдяки своєму характеру. Наприклад, при вітанні або прощанні ми робимо певні жести: помах, подавання і потискування руки співрозмовника. Використовуються ці жести для різноманітності процесу спілкування;
- описові жести використовуються, з одного боку, для привертання уваги до об'єкта, що вивчається, шляхом указання на нього, з іншого боку – як жестикуляція, що доповнює усний вислів;
- психологічні жести є засобом зовнішнього виразу почуттів людини. Вони не завжди співпадають із сказаними словами і скоріше «говорять» про підтекст сказаного. Наприклад, ми говоримо про відсутність хвилювання, про те, що спокійні, а при цьому смикаємо вухо, гудзик, підборіддя тощо. Ці дії свідчать про наше хвилювання.

Слід пам'ятати, що надмірна жестикуляція відволікає від головного. Не завжди вона доречна і покращує виразність мовлення. Негарне враження залишає безконтрольне розмахування руками.

Внутрішній стан педагога відображається в різних довільних і мимовільних рухах і підкоряється контролю свідомості. Необхідно виховувати в собі уміння стримувати зовнішні прояви і не виявляти справжні переживання, особливо в екстремальних ситуаціях.

Звичайно, перший жест підсилює думку і виконує основну роль у жестикуляції. Тому жести необхідно наперед продумувати, відпрацьовувати, домагатися їх відповідності

тому, що промовляється, пам'ятаючи про те, що вони є способами посилення мовленнєвої діяльності, виразу особливостей підтексту.

Міміка – це засіб передачі своїх почуттів, емоцій, ставлення до чогось за допомогою м'язів обличчя. Щоб міміка не стала кривлянням, вона повинна відповідати психічному стану педагога.

Які ж почуття педагог може передати за допомогою міміки? Це засмучення, гнів, радість, збентеження, здивування, презирство, зацікавленість. На відміну від жестів, які можуть бути традиційними в певній ситуації, міміка суто індивідуальна і залежить, перш за все, від індивідуальних особливостей педагога, а також обставин спілкування і студентів.

Вираз обличчя і погляд іноді набагато сильніше впливають на студентів, ніж слово. Великі можливості відкриває використання усмішки, яка і схвалює, і піднімає настрій. Дуже виразні брови: вираз здивування – брови підняті, незадоволення – брови зсунуті тощо. Але не менше смислове навантаження несуть очі. У зв'язку з цим педагог повинен уміти користуватися виразним поглядом, уникати надмірної рухливості м'язів обличчя і очей («бігаючі очі») і, навпаки, статичності («кам'яне обличчя»). Оскільки студенти «читають» по обличчю педагога, в якому він стані, не слід демонструвати свій поганий настрій, негативні почуття і емоції.

Педагогу необхідно вчитися візуальному контакту. Він встановлюється тоді, коли співрозмовники дивляться один одному в очі, виражаючи тим самим зацікавленість партнером або предметом розмови. В очі співрозмовнику ми дивимося протягом 5-7 с, а в цілому в ході бесіди дивимося на партнера 35-50 % часу.

Решту часу співрозмовники дивляться у бік. Частіше дивимося в очі, коли слухаємо, а не говоримо, тому що хочемо побачити реакцію співрозмовника. Тривалий погляд звичайно свідчить про підтвердження сказаного. Якщо ж йдеться про суто особистісні справи, то погляд відводиться у бік, і слухач не дивиться на того, хто говорить.

Візуальний контакт виконує значну роль у встановленні емоційного контакту зі студентами. Відвертість, доброзичливість погляду іноді зроблять більше, ніж слова. Адже коли ми хочемо, щоб студент нас почув і зрозумів, ми завжди прагнемо бачити його очі. На жаль, як зазначають психологи, частіше за все ми дивимося в очі, коли вичитуємо або засуджуємо студента за щось. Це може спровокувати появу тривожності, невпевненості в собі, тому треба пам'ятати, що контакт очей повинен бути постійним. Він потрібен для того, щоб студенти відчули нашу любов, доброзичливість, прагнення до співпраці. У його полі зору повинні бути всі і кожен окремо.

Слід зазначити і важливість уміння педагога володіти своїм тілом, тобто пантоміміку. У зв'язку з цим можна виділити такі вимоги до ходи, уміння стояти і сидіти:

- під час заняття вибирати таке місце, звідки добре видно і чутно всіх студентів;
- нову інформацію необхідно давати стоячи, щоб бачити всіх студентів, мобілізувати їх увагу;
- педагогу немає необхідності стояти впродовж усього заняття і якщо дозволяють обставини – можна сісти;
- закінчуючи заняття, педагог знаходиться в центрі аудиторії, своїм виглядом мовби демонструє завершеність процесу;
- якщо немає ніяких справ, то педагогу слід першим виходити з аудиторії;
- хода педагога повинна бути рівною, упевненою, м'якою; не слід сидіти на краю стільця, перекидати ногу за ногу. Перш ніж сісти, необхідно перевірити стілець;
- слід стежити за собою не тільки в межах навчального закладу, а й поза ним.

Кажучи про техніку рухів, слід звернути увагу на дистанцію спілкування, тобто відстань між тими, хто спілкується.

Дистанція до 45 см носить інтимний характер, від 45 см до 1 м 20 см – персональний, від 1 м 20 см до 4 м – соціальний, 4-7 м – публічний. Якщо дистанція збільшується, то немає можливості спостерігати міміку і жести викладача, що створює труднощі в спілкуванні. Зміна дистанції – прийом привертання уваги.

Для активізації спілкування слід обрати відкриту позу: не схрещувати руки, стояти обличчям до аудиторії, зменшувати дистанцію. Все це створює ефект довіри.

Це лише деякі засоби невербальної комунікації, завдання яких – зробити спілкування продуктивнішим.

1.3.4. Психотехніка

Від самопочуття та настрою викладача багато в чому залежить характер взаємин зі студентами, колегами і, отже, результат його педагогічної діяльності. Педагог не може і не повинен бути байдужою людиною. Він радіє досягненням і гідним вчинкам студентів, засмучується поганим. Як відзначав академік І. А. Зязюн, досягти оптимального внутрішнього стану в педагогічній діяльності важко, оскільки вона сама по собі емоційно напружена, вимагає великих душевних затрат.

Дослідження психологів підтверджують, що самопочуття і стан педагога мають межі ресурсів психічного здоров'я, щоб продуктивно працювати, викладач повинен, насамперед, уміти раціонально витратити свою психічну енергію, знати як її можна поповнювати, відновлювати. Це допоможе йому усвідомлено й ефективно розподіляти свої сили протягом кожного дня, тижня, місяця, року, володіти ситуацією і собою, зберігати працездатність і оптимізм, бути упевненим у собі та успішно працювати [49].

Позитивні емоції надихають викладача, додають йому бадьорості і сил для подолання педагогічних проблем, а негативні, що викликають страх, тривожність, дратівливість, призводять до ускладнень у роботі. В основі психологічної стійкості людини, зокрема викладача, лежить емоційна прихильність до студентів, роботи, до себе.

Вираження доброзичливості на обличчі сприяє появі позитивних емоцій як у самого викладача, так і у студентів. Тому небажаний хмурий, злий, нудьгуючий вираз обличчя, навіть якщо нам не до сміху і веселощів. Якщо поганий настрій не залишає, треба посміхнутися і подумати про приємне. Навіть якщо викладач зовні не виявляє негативних емоцій, вони чинять свій руйнівний вплив – нищать здоров'я. Допомогти тут можуть і спорт, і музика, і фізична праця, і

читання, і танці, і прогулянки на природі, іншими словами, кому що до душі, тобто улюблені захоплення. Усе це допоможе зняти напругу, підняти настрій.

Щодо вольової сфери діяльності педагога, то можна звертатися до почуття обов'язку, переборюючи власні прагнення, дії. Інший шлях – непрямий, коли ми впливаємо на зовнішні прояви емоцій.

Мова йде про контроль м'язового напруження, темпу рухів, мови, дихання. Їх зміна впливає на психічний стан. Корисно знати, яким емоційним реакціям відповідає та чи інша група м'язів. У стані страху напружуються артикуляційні і потиличні м'язи, які необхідно розслаблювати.

Показником емоційного стану є і дихання. Якщо ми спокійні – дихання рівне, схвильовані – прискорене. Контроль за темпом дихання, його глибиною зменшить хвилювання. Звідси і порада викладачу-початківцю: перед початком заняття подивитись на аудиторію, тричі глибоко вдихнути і видихнути, посміхнутися і привітатися [І.А. Зязюн]. Це психосоматичні реакції, механізм дії яких лежить в основі зміни темпу мовлення і рухів.

Оволодіння психотехнікою необхідно викладачеві для створення позитивного емоційного фону спілкування, сприятливого мікроклімату в групі, попередження травмування психіки як студентів, так і своєї. Володіння психотехнікою є свідченням професійної культури педагога. Як зазначає В. М. Гриньова, психотехніка припускає використання досягнень і засобів психологічної науки, раціонального використання психічних можливостей педагога в його професійній діяльності.

Основою саморегуляції психічного стану є увага і уявлення.

Увага. Педагогу необхідне вміння зосереджувати увагу в конкретний момент на потрібному об'єкті. Увага може бути довільною і мимовільною. Обидва види уваги необхідні викладачу і взаємозалежні, однак особлива роль приділяється саме довільній увазі як умові успішної педагогічної діяльності. Довільна увага пов'язана з проявом волі. Наприклад, якщо перш за все педагог мимоволі звертає увагу на провину студента (мимовільна увага), то потім його дії набувають

цілеспрямований характер з метою корекції поведінки студента, що вимагає прояву довільної уваги.

Особливе значення для педагогічної діяльності має розвиток рівня, стійкості, перенесення і розподілу уваги, оскільки викладач постійно повинен тримати в полі зору велику кількість студентів із властивими їм особливостями. Добре розвинена увага – основа педагогічного бачення, що лежить в основі грамотних дій педагога, допомагає йому в складних ситуаціях навчання і виховання. Увазі можна і потрібно учити.

Уявлення. Дозволяє передбачити результати роботи, тобто створити психологічну модель кінцевого продукту. Уявлення є основою проектувальних умінь педагога. У навчанні і вихованні неможливо заздалегідь знати кінцевий результат, однак передбачати тенденції розвитку людини, оптимальні умови і шляхи її становлення, можливі труднощі допоможе добре розвинене уявлення.

Фізична напруга. Регуляція свого фізичного стану є одним з факторів педагогічної діяльності. У стані фізичної напруги педагог допускає безліч помилок, що виявляються в невиразності мови, порушенні її темпу, скутості в рухах, жестах, міміці тощо.

Напруга гальмує психічну діяльність, і дійсно, у напруженому, скутому стані ми вагаємось з ухваленням рішення, погано виражаємо свої думки, погано контролюємо ситуацію («м'язовий затиск»).

Педагогу необхідно навчитися управляти своїм фізичним станом, знімати м'язову напругу, тим самим прагнути м'язової свободи, тобто того стану, в якому повинен знаходитися педагог для вирішення педагогічних завдань.

1.4. Педагогічні здібності

Дієве та ефективне вирішення навчально-виховних завдань залежить від рівня розвитку педагогічних здібностей, які, в свою чергу, формуються на основі задатків і розвиваються в процесі діяльності, в результаті праці, виявляючись в професійній майстерності. Здібності – це властивості особистості, які забезпечують успішне оволодіння

будь-яким видом діяльності. Відповідно, педагогічні здібності визначаються якостями особистості, що виявляються в схильності до роботи зі студентами, отриманні задоволення від спілкування з ними. Педагогічні здібності забезпечують успішність педагогічної діяльності, додають своєрідності спілкуванню педагога зі студентами, визначають швидкість і ступінь оволодіння ним різними уміннями, допомагають реалізувати себе. Тому майстерність викладача значною мірою визначається його здібностями.

Н. В. Кузьміною та Ф. Н. Гोनоболіним була запропонована структура педагогічних здібностей.

Структура педагогічних здібностей

- ◇ Дидактичні
- ◇ Перцептивні
- ◇ Організаторські
- ◇ Академічні
- ◇ Комунікативні
- ◇ Експресивні
- ◇ Сугестивні
- ◇ Конструктивні

Перцептивні здібності педагога виявляються в спостережливості, що дозволяє проникати у внутрішній світ людини, розуміти її переживання, об'єктивно оцінювати емоційний стан, виявляти особливості психіки, бачити тенденції зміни особистості, позитивні якості, уміти виявляти інтереси і схильності. За рахунок направленої уваги відбирати факти, необхідні в роботі зі студентами, за кожним вчинком і дією бачити педагогічну ситуацію, що вимагає ретельного аналізу.

Конструктивні здібності є умовою успішного проектування і формування особистості і колективу. Завдяки ним педагог здатний передбачати результати своєї діяльності, передбачати поведінку студентів. Цьому сприяє педагогічно спрямована уява і педагогічний склад розуму. Ці здібності дозволяють педагогу аналізувати педагогічну ситуацію і вибирати єдино правильний засіб взаємодії з особистістю і колективом.

Дидактичні здібності виявляються в умінні підбирати і доступно висловлювати навчальний матеріал, відповідним чином адаптуючи його до особливостей студентів, стимулювати їх активність, мобілізувати увагу. Ці здібності дозволяють удосконалювати методи і форми навчання, творчо підходити до вирішення навчальних завдань.

Експресивні здібності виявляються в найефективнішому, з педагогічної точки зору, виразі своїх думок, знань, поглядів, відчуттів за допомогою мовлення, міміки, пантоміміки. При цьому висока культура мовлення, її чіткість, добра дикція, доречний гумор та іронія.

Іронія, експромт виступають могутніми засобами дії слова на особистість студента, а вмiла жестикуляція і міміка додають мовленню емоційного забарвлення.

Комунікативні здібності виявляються у встановленні педагогічно доцільних відносин зі студентами, їх батьками, колегами, керівниками, в емоційному відгуку на переживання інших людей (емпатії). Виявляється комунікативність в педагогічному такті, недопущенні та подоланні конфліктів.

Організаторські здібності виявляються в умінні організувати життєдіяльність студентів (навчання, працю, відпочинок), згуртувати їх, розділити обов'язки. Різновидом організаторських здібностей є діловитість, яка виявляється при проведенні різних заходів, при встановленні ділових відносин. Ці здібності залежать від цілої низки якостей педагога, зокрема швидкості та гнучкості мислення, рішучості, витримки, наполегливості, вимогливості тощо.

Академічні (дослідницькі) здібності – це схильність до наукового пошуку, аналізу досягнень науки, узагальнення свого досвіду. Вони також виявляються в умінні пізнавати і об'єктивно оцінювати педагогічні ситуації і процеси. Ці якості необхідні для вдосконалення навчально-виховного процесу, упровадження новітніх досягнень науки в освітню практику, в процес викладання навчальних дисциплін.

Сугестивні здібності полягають в емоційно-вольовому впливі на студентів, здатності за допомогою твердого слова домагатися потрібних результатів у навчанні та вихованні.

Відмінність педагогічних здібностей від педагогічних умінь полягає в тому, що педагогічні здібності – це

особливості особистості, а педагогічні уміння – це окремі акти педагогічної діяльності, що здійснюються людиною на високому рівні.

Чи всі здібності однаково виявляються в педагогічній діяльності? Дослідники говорять, що ні, і виділяють здібності «провідні» та «допоміжні». До перших, за опитуваннями фахівців, відносять педагогічну проникливість або спостережливість (перцептивні здібності), дидактичні, організаторські, експресивні, а всі інші – до допоміжних. Причому часто майстерність визначають деякі здібності, інші ж можуть бути або розвинені, або компенсовані.

Педагогічні здібності – важлива передумова оволодіння педагогічною професією. Проте вони не є вирішальною умовою формування професійної майстерності. Скільки майбутніх викладачів, маючи блискучі задатки, не відбулися як педагоги і, навпаки, скільки не дуже здібних, але працелюбних людей досягли вершин майстерності. Людина може бути здібною, але невмілою, оскільки здібності розвиваються в ході діяльності. У той же час здібності, як індивідуальні властивості людини, не тотожні і не адекватні умінням, які формуються в процесі навчання, хоча тісно пов'язані з ними і виявляються в них. Наявність здібностей забезпечує успішне оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками.

1.5. Педагогічна культура

Педагогічна культура викладача – це професійна культура, гармонія педагогічного мислення та творчої діяльності, що сприяють якісній організації навчального процесу. Її складовими є мислення, почуття, спілкування, поведінка, зовнішній вигляд, моральна зрілість та ін.

Культура поведінки викладача є засобом виховання студентів і фактором, що сприяє створенню доброзичливої атмосфери між викладачами і студентами. Для педагогічної культури характерними є інтелект, гуманізм, широкий світогляд, інтелігентність, толерантність, здатність до творчості. Педагогічна культура дозволяє піднятися викладачеві до вершин професійної майстерності.

Вершиною педагогічної культури викладача є постійна спрямованість до педагогічного, методичного, морального та духовного самовдосконалення.

Мірилом педагогічної культури викладача є педагогічна майстерність, тобто єдність знань, методичних умінь, мовної культури, особистих якостей, педагогічної техніки, такту й оптимізму.

Серед функцій і завдань викладача важливими є не тільки викладання навчальних дисциплін, формування знань, умінь і навичок, а й забезпечення необхідних умов для вироблення життєвої позиції, світогляду, розвитку інтелектуальних і творчих здібностей студентів.

Складові педагогічної культури викладача :

– духовне багатство, культура, мовлення, вираження високої гуманності, чуйності, турботи про учня (студента), найкращій засіб встановлення доброзичливих відносин з ним у різних ситуаціях» [60].

1.6. Педагогічний такт

Педагогічний такт – це суто професійна якість викладача. При його визначенні необхідно виходити із розуміння моралі і творчого характеру педагогічної діяльності. Як професійна психолого-педагогічна особливість педагогічна поведінка повинна відповідати цілям та завданням виховання й виявлятися у творчій, педагогічно виправданій ініціативності, винахідливості, витримці, чуйності та вимогливому ставленні до студентів. Це завжди творчість, пошук і в чомусь неповторний вчинок.

Такт – це етична категорія, що допомагає регулювати стосунки людей. Такт в буквальному розумінні означає «дотик». Грунтуючись на принципі гуманізму, тактовна поведінка вимагає, щоб у найскладніших і суперечливих ситуаціях зберігалася повага до людини, що дозволяє уникнути конфлікту або, якщо це необхідно, використовувати конфліктну ситуацію в гуманних цілях.

Бути тактовним – це етична вимога до кожної людини, особливо до педагога, який спілкується з особистістю, що розвивається.

Чорнокозов І. І. дає таке визначення педагогічному такту:

«Педагогічний такт – моральна поведінка, що включає передбачення всіх об'єктивних наслідків вчинків і суб'єктивне їх сприйняття, наукова ерудиція, культура спілкування, педагогічна етика, прагнення до самовдосконалення, загальна ерудиція.

Більшість авторів розглядає педагогічний такт з психологічного боку, вбачаючи в ньому специфічний інструмент впливу. Інші автори сутність такту бачать у педагогічній майстерності і доходять висновку про те, що педагогічний такт є не тільки виховною, але й дидактичною проблемою. Треті розуміють педагогічний такт як ставлення педагога до справи навчання і виховання, до особистості того, хто навчається, і до самого себе, а також – як високосвідому діяльність педагога.

Сутність і специфіка педагогічного такту зв'язані з особливою сферою його дії. Чи можна обмежитись тільки тим, що педагогічний такт – це сфера відносин викладача і студентів, чи його слід розповсюджувати і на відносини викладача з іншими людьми? Звичайно, відповідь не може бути однозначною. Так, викладач повинен бути носієм педагогічної моралі в стосунках з усіма учасниками педагогічного процесу, бо його стосунки з колегами, з батьками студентів, з адміністрацією навчального закладу є необхідною складовою частиною його діяльності.

Педагогічний такт передбачає:

- повагу до студентів і вимогливість до них;
- розвиток самостійності студентів у всіх видах діяльності і тверде педагогічне керівництво їх роботою;
- увагу до психічного стану студента, розумність і послідовність вимог до нього;
- довіру до студентів і систематичну перевірку їх навчальної роботи;
- педагогічно виправдане поєднання ділового та емоційного характеру відносин зі студентами тощо.

Складові педагогічного такту:

- психолого-педагогічна грамотність;
- педагогічна винахідливість;
- ініціативність і осмислення дій;

- довіра і повага; спостережливість і уважність;
- уміння передбачати;
- витримка і самовладання;
- педагогічна кмітливість;
- емоційна культура;
- вимогливість і доброзичливість;
- чуйність і милосердя;
- уміння все бачити, але не все «помічати».

Педагогічний такт, як форма взаємин зі студентами, визначається багатьма сторонами особистості викладача, його ідейними переконаннями, культурою поведінки, загальною і специфічною освітою, запасом відповідних умінь і навичок. Оволодіти педагогічним тактом, не володіючи педагогічною майстерністю в цілому, неможливо. Педагогічний такт не застосовується через заучування, запам'ятовування і тренування. Він є наслідком творчості викладача, показником гнучкості його розуму.

Можна виділити й назвати окремі психологічні й педагогічні умови, які сприяють розвитку педагогічного такту в кожного викладача незалежно від його індивідуальних особливостей.

Спостережливість. Це одна з найважливіших професійних рис педагога. Спостережливість потрібна йому так само, як і письменнику чи актору. Вона робить викладача володарем дум студентів.

Спостережливий викладач може глибоко зазирнути у внутрішній світ студентів, зрозуміти їхній душевний стан, виділити їхні індивідуальні особливості. Це все дає йому можливість «дібрати ключ до «серця студента».

У процесі активного спостереження за студентами викладач може скористатися усними й письмовими відповідями студентів на окремі запитання, даними спеціальних бесід з ними тощо.

Можна знайти багато способів швидше і глибше познайомитися зі студентами. Важливо зробити це вчасно, щоб студенти не подумали, що викладач неспостережливий.

Уважливість. Студенти, як відомо, чутливі до того, як ставиться до них викладач, особливо тоді, коли вони люблять і поважають його. Їх може образити не тільки окрик, незаслужений докір, несправедлива оцінка тощо, а й проста

неуважність до них, небажання їх вислухати, зважити на їх прохання, навіть підійти до них чи кинути погляд у їхній бік. Хоч у якій би формі виявлялася неуважність до студентів, вона завжди негативно позначається на їхніх стосунках з викладачем.

Довіра. Педагогічний такт передбачає наявність у викладача повної довіри до внутрішніх сил студентів. Кожний з них, незалежно від здібностей, повинен бути впевненим, що успіх у навчанні залежить тільки від його бажання і старанності.

До студентів і в навчанні, і у вихованні слід підходити, за висловом А. С. Макаренка, з оптимістичною гіпотезою, хай навіть з ризиком помилитися.

Справедливість. Справедливому викладачу студенти можуть пробачити й деяку його офіційність, сухість і навіть грубість. А якщо справедливий викладач ще й тактовний, веселий, привітний, то авторитет його серед студентів величезний.

Витримка і самовладання. Для педагогічного такту викладача велике, а іноді й вирішальне значення мають такі його вольові риси, як витримка і самовладання. Звісно, це не означає, що викладач мусить завжди, хоч щоб сталося, бути якимсь незворушним, абсолютно спокійним. Він може інколи й «спалахнути», «вибухнути», як говорив А. С. Макаренко, але такі свої «спалахи» він завжди повинен контролювати. У стані, близькому до афекту, не кажучи вже про афект, дуже важко прийняти рішення. Разом з утратою витримки і самовладання педагог нерідко втрачає весь свій авторитет у студентів, а то навіть і право на свою професію [56].

Вимоги педагогічного такту

Найбільш важливою вимогою є уміння викладача оцінити ситуацію, яка може призвести до якихось порушень і, відповідно, потребує тактичного втручання. До таких ситуацій слід віднести:

- коли педагог вимушений «поставити» студента у незручне становище і необхідно лише пом'якшити ситуацію;
- коли педагог мимовільно, сам того не бажаючи, «зачепив» самолюбство студента, без будь-якої вини з його боку, і повинен терміново виправити або хоча б пом'якшити ситуацію, яка склалася;

- коли студент за певних обставин «потрапив у негарне становище» або ж почуває себе розгубленим через свої індивідуальні особливості, не може у зв'язку з цим виконати поставлене перед ним завдання і тому потребує допомоги зовні.

Побачити, розпізнати ситуацію такого типу – перша вимога педагогічного такту.

Наступна вимога педагогічного такту – викладач повинен бути інформованим про причини моральних протиріч; у випадку, якщо цієї інформації немає, враховувати, коли приймається рішення, її неточність або неповність.

Педагогічний такт вимагає уміння враховувати суб'єктивні особливості студента і об'єктивні умови, в яких проявляються протиріччя: від кого залежить виправлення ситуації, чи спроможний зробити це студент і як викладач може йому допомогти.

Тактовність вимагає від викладача уміння враховувати обставини, за яких скоєний цей вчинок. Важлива вимога тактовності – уміння передбачити, як вплинуть педагогічні санкції на весь колектив.

Чуйність і тактовність особливо необхідні по відношенню до слабких, хворих і роздратованих студентів, які перенесли душевну травму, а також до тих, хто помилився в оцінці своїх вчинків і слів.

Педагогічна тактовність – це не окремі вчинки викладача, а стиль його поведінки, при якому студенти завжди впевнені в його доброзичливості, чуйності та доброті. Тактовність викладача – велика сила, вона викликає почуття вдячності до нього як до людини, яка не тільки знає і розуміє більше, ніж студенти, але й вірить у них і ставиться до них краще, ніж вони того інколи заслуговують.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність педагогічної майстерності?
2. Які основні складові педагогічної майстерності?
3. Що являє собою професійна компетентність?
4. Що таке «педагогічні вміння»?
5. Які вміння слід віднести до аналітичних?
6. Що являють собою прогностичні вміння викладача?
7. Охарактеризуйте рефлексивні, мобілізаційні, інформаційні та розвиваючі вміння.
8. На що спрямовані організаційні вміння в педагогічній діяльності?
9. Яке значення комунікативних умінь викладача?
10. Які складові педагогічної техніки?
11. Назвіть методи формування педагогічної техніки.
12. Які основні вимоги до техніки і культури мовлення викладача?
13. Яким вимогам повинна відповідати мова педагога?
14. Які логічні правила усного мовлення?
15. Охарактеризуйте фактори, що впливають на мовленнєву культуру педагога.
16. Що являє собою мовленнєва техніка?
17. Яким повинен бути голос педагога?
18. Яке значення має дикція педагога?
19. Назвіть складові техніки мовлення.
20. Значення психотехніки у діяльності педагога.
21. Яким вимогам повинні відповідати рухи педагога?
22. Вимоги до зовнішнього вигляду педагога.
23. Значення педагогічної культури в діяльності викладача.
24. Які ви знаєте складові педагогічної культури?
25. Що являють собою педагогічні здібності?
26. Охарактеризуйте поняття «педагогічний такт».
27. Які вимоги до педагогічного такту?
28. Назвіть складові педагогічного такту.
29. Назвіть головні професійні якості викладача.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ

2.1. Спілкування у ході проведення занять

Спілкування – це сукупність зв'язків і взаємовпливів, що виникають і закріплюються між людьми в процесі спільної діяльності.

Спілкування в педагогічній діяльності полягає у створенні можливості організації та координації діяльності окремих учасників.

Саме в спілкуванні відбувається збагачення діяльності, розвиваються й утворюються нові зв'язки та стосунки між людьми.

Нижче наводимо трактування поняття педагогічного спілкування видатними педагогами та психологами, які зустрічаються у науково-методичних виданнях.

Коломинський Я.Л. під педагогічним спілкуванням розуміє «професійне спілкування викладача з тими, хто навчається, в процесі навчання та виховання, яке має певні функції та спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності та взаємовідносин між педагогом і тими, хто навчається».

Педагогічне спілкування з точки зору Платонова К.К., «це взаємодія суб'єктів, в якій відбувається обмін раціональною та емоційною інформацією, діяльністю, досвідом, знаннями, навичками та уміннями, а також результатами діяльності».

Зимня І. О. розглядає педагогічне спілкування «як форму навчальної співпраці, що є умовою оптимізації навчання та розвитку особистості тих, хто навчається».

І, нарешті, С. С. Степанов тлумачить педагогічне спілкування як специфічну міжособистісну взаємодію педагога і вихованця, за допомогою якої відбувається засвоєння знань та становлення особистості в навчально-виховному процесі.

Різне бачення сутності педагогічного спілкування свідчить, що спілкування є надзвичайно складним та об'ємним поняттям.

Таким чином, педагогічне спілкування – це професійне спілкування викладача зі студентами в процесі навчання та виховання, яке має певні педагогічні функції і спрямоване (якщо воно повноцінне і оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, оптимізацію навчальної діяльності та відносин між педагогом і студентом усередині колективу. Іншими словами, педагогічне спілкування – це спілкування педагога зі студентами в педагогічних цілях. Це особлива категорія спілкування, специфіка якого обумовлена різноманітними соціально-рольовими та функціональними позиціями суб'єктів цього спілкування. Викладач у процесі педагогічного спілкування здійснює (в прямій або непрякій формі) свої соціально-рольові та функціональні зобов'язання з управління процесом навчання та виховання. Від того, якими є стильові особливості цього спілкування й управління, певною мірою залежить ефективність процесів навчання і виховання, особливості розвитку особистості та формування міжособистісних відносин у навчальній групі.

У ході спілкування і передачі інформації викладач постійно підтримує контакт з аудиторією та реалізує комплекс комунікативної взаємодії суб'єктів педагогічного процесу на таких рівнях:

- емоційний, поверховий рівень, що визначає зручність ситуації спілкування;
- когнітивний рівень, що пов'язаний з предметним боком спілкування;
- соціально-психологічний рівень, що визначає міжособистісні і групові стосунки педагога зі студентами.

У процесі спілкування, як мінімум, беруть участь дві людини.

Щоб спілкування було ефективним, необхідно враховувати індивідуальність партнерів і такі чинники:

- надійність комунікатора;
- зрозумілість його поведінки;
- урахування зворотних зв'язків щодо того, наскільки правильно його зрозуміли.

У психології педагогічне спілкування визначається як взаємодія суб'єктів педагогічного процесу, що здійснюється знаковими методами і спрямована на значущі зміни властивостей, стану, поведінки і особистісно-смыслових цінностей партнерів.

Володіння вміннями спілкування особливо гостро відчувається у сфері освіти, де мовне і емоційне спілкування на заняттях і поза ними дає той сплав виховних дій, який у найближчій перспективі не зможе забезпечити ніяка найсучасніша комп'ютерна система.

Оскільки педагогічний процес передбачає взаємодію викладача і студента, вміння спілкуватися – одна з обов'язкових умов досягнення педагогічної майстерності.

Педагогічне спілкування є основною формою здійснення педагогічного процесу. Його продуктивність визначається, перш за все, цілями та цінностями спілкування, які повинні бути прийняті всіма суб'єктами педагогічного процесу як імператив їх індивідуальної поведінки.

Основна мета педагогічного спілкування полягає як у передачі суспільного і професійного досвіду (знань, умінь та навичок) від педагога студентам, так і в обміні особистісними знаннями, пов'язаними з об'єктами, що вивчаються, і життям в цілому. Під час спілкування відбувається становлення (тобто виникнення нових властивостей та якостей) індивідуальності як студентів, так і педагога.

Педагогічне спілкування створює умови для реалізації потенційних, сутнісних сил суб'єктів педагогічного спілкування за умови дотримання таких принципів:

- гуманізм – «не зашкодь», «не перекладай на інших свої помилки», «не принижуй гідність людини»;

- демократизм – «відмовся від авторитаризму у взаємовідносинах зі студентами і колегами»;
- оптимізм – «студенту й колезі потрібні позитивні уявлення про самого себе й свої можливості».
- індивідуально-особистісний підхід – «спочатку вивчи, пізнай особистість», «відмовся від репресивних методів впливу»;
- наступність – «не поспішай», «не забувай, що перед тобою студент або колега».

Специфіка педагогічного спілкування, перш за все, виявляється в його спрямованості. Воно спрямоване не тільки на саму взаємодію і на студентів з метою їх особистісного розвитку, але й, що є основним для самої педагогічної системи, на організацію засвоєння навчальних знань і формування на цій основі вмінь та навичок. Унаслідок цього педагогічне спілкування характеризується як би потрійною спрямованістю:

- на саму навчальну взаємодію;
- на студентів (їх актуальний стан, перспективні лінії розвитку);
- на предмет засвоєння [18].

У той же час педагогічне спілкування визначається і потрійною орієнтацією на суб'єктів, а саме: особистісною, соціальною та предметною. Це відбувається через те, що викладач, працюючи з одним студентом над засвоєнням будь-якого навчального матеріалу завжди орієнтує результат на всіх, хто присутній на занятті, тобто фронтально впливає на кожного студента. Тому можна вважати, що своєрідність педагогічного спілкування, виявляючись у всій сукупності названих характеристик, виражається також у тому, що органічно поєднує в собі елементи особистісно орієнтованого, соціально орієнтованого і предметно орієнтованого спілкування [32].

Якість педагогічного спілкування визначається перш за все тим, що воно реалізує специфічну навчальну функцію, яка включає в себе виховну. Адже вихідною позицією для організації оптимального освітнього процесу є виховний та розвивальний характер навчання. Навчальна функція педагогічного спілкування є провідною, вона природна

частина багатобічної взаємодії викладача – студентів, студентів між собою.

Для продуктивної комунікативної діяльності викладач повинен знати, що спілкування пронизує всю систему педагогічного впливу, кожен його мікроелемент. На занятті викладачеві необхідно оволодіти комунікативною структурою усього освітнього процесу. Це вимагає вмінь одночасно вирішувати дві проблеми:

- конструювати особливості своєї поведінки (свою педагогічну індивідуальність), свої відносини зі студентами, тобто стиль спілкування,
- конструювати виразні засоби комунікативного впливу.

Останній компонент постійно змінюється під впливом педагогічних і відповідно комунікативних завдань, що виникають. У виборі системи виразних засобів комунікації важливу роль відіграє тип взаємовідносин, що склався між викладачем і студентами. Однією з важливих педагогічних проблем є пасивність студента в спілкуванні, неготовність до конструктивного діалогу з викладачем, невміння повною мірою показати свої здібності та творчу ініціативу.

Володіння технологією спілкування дозволяє педагогу організувати правильну поведінку в конкретній ситуації. Неправильний педагогічний вплив або помилкова форма спілкування, яка обрана для взаємодії, може привести до конфлікту між викладачем і студентом. Викладачу важливо правильно використовувати систему прийомів (психологічних, мімичних, мовленнєвих тощо), яку він обирає для організації структури спілкування і яка є адекватною завданням та особливостям педагогічної ситуації.

За Н. П. Волковою педагогічне спілкування включає такі структурні елементи: моделювання викладачем майбутнього спілкування (прогностичний етап) – окреслюються контури майбутньої взаємодії: планування і прогнозування змісту, структури, засобів спілкування. Зміст спілкування – формування мети взаємодії (для чого?), аналіз стану співрозмовника (чому він такий?) і ситуації (що сталося?). На цьому етапі передбачають можливі способи комунікації, прогнозують сприймання співрозмовником змісту взаємодії. При цьому вирішальне значення має цільова установка

викладача. Передусім він повинен подбати про залучення студента до взаємодії, створення творчої атмосфери, відкрити простір для його індивідуальності. Для цього потрібні вміння сприймати і відповідно оцінювати людину; відновлення в комунікаційній пам'яті попередніх особливостей спілкування з цією аудиторією; уточнення особливостей спілкування в нових комунікативних умовах діяльності. Якщо викладач вперше зустрічається з аудиторією, його спілкування на цій стадії обумовлюватиметься комунікативною атмосферою, створеною на основі початкової інформації викладача про студентів і навпаки:

«Комунікативна атака» – завоювання ініціативи, встановлення емоційного і діалогового контакту. Вона можлива, якщо у викладача сформовані комунікативні вміння (побудови змісту спілкування, створення творчого самопочуття, володіння професійно-педагогічною увагою, орієнтування в ситуації, установа й підтримання зворотного зв'язку в спілкуванні, реалізація плану спілкування, володіння вербальними і невербальними засобами комунікації, соціальної перцепції тощо).

Орієнтування в ситуації спілкування охоплює: орієнтування в співрозмовникові, просторових умовах спілкування, обставинах, які піддаються зоровому і кінетичному сприйманню; орієнтування в часових умовах спілкування (наявність чи відсутність дефіциту часу); орієнтування в соціальній ситуації спілкування (актуальних взаємовідносин між тими, хто спілкується).

Необхідним компонентом орієнтування в особі співрозмовника є регулятори (контакт очей, міміка підтвердження або непорозуміння: кивок головою, підняття брів, усмішка тощо); мовленнєві сигнали, які вловлює комунікатор (той, хто промовляє) у поведінці реципієнта (того, кому адресоване мовлення). Таке орієнтування є сприйманням і на його основі розумінням зовнішнього «малюнку» поведінки співрозмовника без проникнення в приховані мотиви і мету його спілкування.

Ефективність «комунікативної атаки» залежить від розвиненості професійного мислення, мовлення викладача, його професійно-лексичного запасу, вміння визначити

комунікативну структуру заняття (комунікації), володіння технікою педагогічно доцільного переживання, емоційного самопочуття, орієнтування у часі й умовах комунікації.

Викладачу важливо оволодіти технікою швидкого входження у взаємодію, а також такими прийомами динамічного впливу:

- зараження (підсвідомий емоційний відгук у взаємодії з іншими людьми на підставі співпереживання з ними);
- навіювання (цільове свідоме «зараження» однією людиною інших мотиваціями певних дій, змістом чи емоціями за допомогою мовленнєвого впливу на основі некритичного сприйняття інформації);
- переконання (усвідомлений аргументований і вмотивований вплив на систему поглядів індивіда);
- наслідування (засвоєння форм поведінки іншої людини на основі підсвідомої і свідомої ідентифікації з нею).

Для того щоб «комунікативна атака» була вдалою, викладач має добре володіти культурою і технікою мовлення. Ініціативу викладача в спілкуванні забезпечують:

- чіткість організації початкового контакту зі студентами;
- оперативність у переході від організаційних процедур до ділової комунікації;
- відсутність проміжних зон між організаційними і змістовими аспектами початку взаємодії;
- оперативність у досягненні соціально-психологічної єдності зі студентами;
- переборення стереотипних і ситуативних негативних настанов на окремих студентів;
- організація цілісного контакту з усіма студентами;
- забезпечення зовнішнього комунікативного вигляду викладача (підтягнутість, зібраність, охайність);
- скорочення педагогічних вимог, які щось забороняють, і розширення позитивно орієнтованих педагогічних вимог; реалізація вербальних і невербальних засобів комунікації;
- вияв особистої прихильності до студентів;
- розуміння ситуативної внутрішньої налаштованості студентів і врахування її у процесі комунікації, передавання студентам цього розуміння;

- уведення на початковому етапі взаємодії завдань і питань, які мобілізують аудиторію;
- формулювання яскравих, привабливих цілей діяльності і демонстрація шляхів їх досягнення; стислий виклад цікавого факту, історії, зіставлення різних поглядів;
- керування спілкуванням – свідомо й цілеспрямована організація взаємодії з коригуванням процесу спілкування відповідно до його мети. На цьому етапі відбувається обмін інформацією, її оцінками, взаємооцінка співрозмовників. Важлива при цьому атмосфера доброзичливості, за якої студент може вільно виявляти своє «Я», відчувати позитивні емоції від спілкування. Поступившись студенту ініціативою, викладач делегує йому право і необхідність самостійного аналізу подій, фактів. Він мусить виявляти інтерес до студента, сприймати інформацію від нього (активно слухати), висловлювати судження, передаючи студенту свій оптимізм і впевненість в успіху, ставити перед ним яскраві цілі, окреслювати шляхи їх досягнення.

На початку взаємодії важливо встановити цілісний контакт зі студентами, привернути їх увагу. Досягають цього насамперед мовними засобами: викладач вітає студентів, пояснюючи значущість подальшої комунікації, повідомляючи цікаву інформацію чи формулюючи проблемне запитання. Водночас він організує простір навчальної взаємодії: готує наочні засоби навчання, дидактичні матеріали тощо, чим актуалізує увагу студентів, спонукає їх до участі в навчально-пізнавальній діяльності. Ефективною може бути і пауза. Але найчастіше поєднують кілька елементів: голосову розрядку, гумористичну репліку, запитання до аудиторії, коментування. Привернути увагу може і сама особистість викладача, наділеного умінням «подавати себе» (самопрезентацією). Для цього необхідно врахувати особливості конкретної ситуації, налаштуватися на комунікацію з аудиторією, емоційно відкрито виражати свої думки і почуття, правильно уявляти роль партнера (партнерів) по спілкуванню, зважаючи на зовнішні прояви його (їх) міміки, пантоміміки, мовлення. При цьому важливо знаходити тактовний контакт з аудиторією, перебувати «в образі» впродовж усього заняття; щиро і

доброзичливо ставитися до студентів; зберігати достатній рівень самоконтролю, використовувати прийоми акторської техніки.

Самопрезентації викладача мають бути притаманні такі елементи, як вживання «в образ студента» («образ аудиторії»), механізмом якого є ідентифікація; оперативна саморегуляція; виразність поведінки, яка, відображуючи внутрішні переживання, є інструментом їх активізації; аналіз спілкування – порівняння мети, засобів взаємодії з її результатами, які демонструють змістовий і емоційний (виражається в поведінці студентів, загальній атмосфері діяльності) зворотний зв'язок, моделювання подальшого спілкування (етап самокоригування).

На кожному етапі взаємодії викладачеві слід дотримуватися таких правил, що оптимізують її:

- формування почуття «ми», демонстрування єдності поглядів (усуває бар'єри, об'єднуючи співрозмовників для досягнення спільної мети);
- установлення особистісного контакту, за якого кожен студент відчуватиме, що звертаються саме до нього (реалізується мовними засобами, називанням його імені, повторенням вдало висловленого міркування);
- візуальний контакт (виражає ставлення до співрозмовника та його висловлювань);
- демонстрування власного ставлення (усмішка, інтонація, експресивність рухів, психологічна дистанція тощо);
- застосування у спілкуванні психологічних, мимічних, пантомімічних, мовленнєвих та інших прийомів;
- вияв розуміння внутрішнього стану студентів (свідчить про зацікавленість у взаємодії, взаєморозумінні);
- постійний інтерес до студентів (уважне вислуховання студентів, урахування їх думок, співпереживання, зосередження уваги на позитивному);
- створення ситуацій успіху (передбачає належне оцінювання потенційних можливостей студентів).

У педагогічній практиці комунікативний вплив має таку структуру:

«Хто – кому – що – як – ефективність повідомлення».
При цьому «хто» – суб'єкт комунікативного впливу (викладач);

«кому» – об'єкт комунікативного впливу (студент); «що» – зміст комунікативного процесу (навчальний матеріал або особистісно орієнтований зміст з метою зміни, розвитку особистості студента); «як» – конкретна педагогічна техніка (засіб спілкування); «ефективність повідомлення» – ступінь тотожності змісту, що передається викладачем, зі змістом, сприйнятим студентом (студентами).

Одним із засобів, що підкріплює вплив спілкування, можна назвати ініціативність, яка вимагає певної поведінки та звучання голосу. В системі педагогічного спілкування ініціативність виступає як важливе комунікативне завдання педагога. Природно, що форми вираження ініціативності різноманітні. Ініціативність при цьому може бути такою:

- коли педагог відкрито виступає як ініціатор спілкування;
- коли він виступає як прихований ініціатор діяльності, причому в цьому випадку у студентів складається враження, що ініціаторами цієї діяльності є вони самі.

Важливим завданням є утримання ініціативи у спілкуванні, надання їй необхідних ситуативних форм, а це непросто. Для вирішення поставленого завдання необхідно залучити студентів у процес активного роздуму, виробити активність мислення та його систематичність.

Для студентів важливою є мова викладача, її направленість, звертання до них. Усне мовлення викладача, як правило, є імпровізованим. У цьому також полягає його особливість. Викладач-професіонал говорить завжди без безпосередньої опори на текст підручника або конспект. Студенти, слухаючи його, ніби присутні у момент народження слів, виразів. Складається враження, що викладач публічно мислить, вперше для себе разом зі студентами відкриває істину. Монотонне читання з конспекту може призвести як до втрати інтересу до навчального матеріалу в аудиторії, так і до виникнення помилок у записах студентів, іноді дуже суттєвих, оскільки подібна подача матеріалу викликає притуплення уваги і часто механічне, бездумне записування змісту. Мовлення повинно бути живим, барвистим, насиченим (але в міру) прикладами, з правильною розстановкою акцентів на ключових моментах, не говорячи вже про те, що воно повинно бути виразним і правильним з погляду мови.

Імпровізоване мовлення – поняття неоднозначне. В одних випадках це мовлення заздалегідь підготовлене, але вміло піднесене викладачем як щойно придумане. Це не дослівний переказ, а справді вільний виклад, що створюється в момент вимови, але з урахуванням попередньої підготовки. В інших випадках мовлення викладача – імпровізація в прямому розумінні цього слова, мовлення не підготовлене, народжуване, коли умови вимагають негайної реакції викладача. Саме тут виявляється загальна та педагогічна культура викладача, його досвід взаємовідносин зі студентами.

Якщо викладачеві необхідно зосередити увагу аудиторії на вивченні складного питання або він бачить, що увага студентів притупилася, можна використати один із таких засобів: викладання складного або нудного, але необхідного навчального матеріалу краще почати з простих фраз, можна також з відступу. Головне – зацікавити студентів, примусити їх відволіктися від власних думок та справ, залучити у розумовий процес, посилити мотивацію навчання.

Дуже важливо робити акценти на ключових моментах: виділяти їх голосом, повторювати, просити підкреслити. Увага аудиторії може бути зниженою через втому. У цьому випадку краще зробити паузу і зняти втому за допомогою гумору – жарт або анекдот тут можуть бути цілком доречні.

Для керування пізнавальною діяльністю студентів пропонуємо викладачам такі прийоми привертання та утримання уваги.

Голосова та емоційна модуляція

Зміна інтонації, тембру, висоти, гучності голосу (від крику до шепотіння).

Переривання мовлення, використання антиципації (здогадка).

Переривання мовлення на словах, досить очевидних для аудиторії, з вимогою вимовляти їх вголос усім, хто здогадався, на якому слові перервано мовлення. Активність студентів заохочується балами.

Модуляція темпу мовлення

Витримування паузи: зміна темпу від навмисно повільного до скоромовки.

Різка зміна швидкості мовлення.

«Провали пам'яті»

Імітація забування досить очевидних для аудиторії елементів повідомлення: дат, імен, термінів, назв з проханням допомогти їх відтворити.

Заохочення активних студентів

Жестикуляція

Супроводження мовлення мімікою і відповідною змісту емоційною та ілюстративною жестикуляцією

Риторичні запитання

Повторювання основних елементів повідомлення у вигляді запитання, на яке, після невеликої паузи, відповідь дає сам викладач

Контрольні запитання

Ставляться запитання за тільки що викладеним навчальним матеріалом з вимогою дати правильну відповідь. Заохочення активних студентів

Додаткові запитання

У випадку, якщо у студентів виникають труднощі з відповіддю на контрольні запитання, ставиться непряме запитання, що передає сенс викладеного фрагмента повідомлення

Конспектування

Пропонується скласти конспект у вільній формі.

Контроль у вигляді почергового переказу теми з використанням власного конспекту

Тренування короткочасної пам'яті («відгук»)

Викладач перериває розповідь на півслові і вимагає повторити останнє речення

Екстраподразники

Головна вимога – несподіваність: наче випадково упустити указку, підручник тощо; ввімкнути або вимкнути звук, світло; гучно грюкнути дверима, лягнути у долоні.

Механізми міжособистісного сприйняття в педагогічному процесі.

Виділяють такі види міжособистісного сприйняття (Р. Бейлз):

– По-перше, індивід може сприйматись «вищим» або «нижчим» у соціально-психологічному сенсі (маса, сила, вплив, керування іншими). Полюсами цього виміру є домінантність – залежність, поступовість.

– По-друге, людина може сприйматись прихильно, позитивно (викликати симпатію) або негативно (викликати неприязнь).

– По-третє, індивід може сприйматись як стурбований вирішенням проблем і орієнтований на досягнення предметних цілей або як орієнтований на формування сприятливих емоційних стосунків з партнерами. Цей вимір характеризується плюсами: інструментальність – експресивність. Зазначені виміри розглядаються Бейлзом як ортогональні, тобто самостійні та взаємонезалежні.

Виділені параметри інтерперсональної поведінки мають універсальний характер і з тими чи іншими варіаціями виділяються дослідниками як фундаментальні чинники успішності різних форм соціально-психологічної взаємодії. Але далеко не завжди вони чітко диференціюються і розглядаються в комплексі. Досить часто стилі інтерперсональної поведінки класифікуються на основі лише одного або двох параметрів. Проте цілісне, всебічне уявлення про стиль педагогічного спілкування можна отримати тільки внаслідок комплексної характеристики особливостей інтерперсональної поведінки вчителя в просторі трьох визначених вимірів.

Для підвищення ефективності педагогічного спілкування доречним є вивчення механізмів міжособистісного сприйняття в педагогічному процесі:

- проектування – неусвідомлена схильність приписувати іншим свої власні мотиви, переживання, якості;
- децентрація – здатність людини відійти від власної егоцентричної позиції, здатність до сприйняття точки зору іншої людини;
- ідентифікація – несвідоме ототожнення себе з іншою людиною або свідоме уявлення себе на місці іншої;
- емпатія – розуміння емоційних станів іншої людини у формі співпереживання;
- стереотипізація – під впливом оточуючих і через взаємодію з ними у кожної людини виникають більш-менш конкретні еталони-стереотипи, користуючись якими вона дає оцінку іншим людям.

Частіше формування стійких еталонів відбувається непомітно для самої людини і вони спрацьовують в умовах дефіциту інформації про людину, коли про неї змушені судити по першому враженню.

У педагогічному спілкуванні у процесі міжособистісного сприйняття спостерігається виникнення таких соціально-перцептивних стереотипів:

– антропологічні стереотипи виявляються в тому, що оцінка внутрішніх, психологічних якостей людини, оцінка її особистості залежить від особливостей її фізичного вигляду;

– етнонаціональні стереотипи виявляються у тому випадку, коли психологічна оцінка людини залежить від того, до якої раси, нації, етнічної групи (наприклад, «німець-педант», «темпераментний південець») вона належить;

– соціально-статусні стереотипи полягають в залежності оцінки особистісних якостей людини від її соціального статусу;

– соціально-рольові стереотипи виявляються в залежності оцінки особистісних якостей людини від її соціальної ролі, рольових функцій (наприклад, стереотип військового як дисциплінованої людини, стереотип професора як розумної людини тощо);

– експресивно-етичні стереотипи визначаються залежністю оцінки особистості від зовнішньої привабливості людини («ефект вроди»);

– чим більш привабливою здається зовнішність людини, тим більш позитивними особистісними якостями вона наділяється);

– вербально-поведінкові стереотипи пов'язані із залежністю оцінки особистості від зовнішніх особливостей (експресивні особливості, особливості мовлення, міміки, пантоміміки тощо) .

У процесі пізнання викладачем особистості студента механізм «стереотипізації» діє за всіма напрямками: «працюють» і соціальні стереотипи, і емоційно-етичні, і антропологічні тощо. У викладача під впливом свого педагогічного досвіду складаються специфічні соціальні стереотипи: «відмінник», «двієчник». Так, уперше зустрівшись зі студентом, який вже отримав характеристику

«відмінника» або «двієчника», викладач з більшою або меншою вірогідністю припускає наявність у нього певних якостей. Серед викладачів надзвичайно розповсюджений стереотип про зв'язок гарної успішності студента з характеристиками його особистості.

Стереотипи у міжособистісному пізнанні відіграють негативну роль, якщо викладач невідступно додержується їх, якщо їх вплив набуває абсолютного характеру.

Використання стереотипів може бути частково прийнятне:

- якщо педагог, спираючись на них, дає лише вірогідну оцінку особистості студента («Можливо, він завдасть мені клопоту»);
- якщо педагог «знає себе» і розуміє, що існують суб'єктивні оціночні стереотипи;
- якщо опора на стереотипи використовується лише в умовах дефіциту інформації, згодом поступаючись місцем цілеспрямованому, професійному вивченню особистості.

Існують також деякі чинники соціально-перцептивних спотворень, які заважають викладачеві правильно сприймати та оцінювати студентів:

- наявність заздалегідь заданих установок, оцінок, переконань, які є у педагога задовго до того, як реально почався процес сприйняття і оцінювання студента;
- наявність вже сформованих стереотипів, відповідно до яких студенти заздалегідь вже відносяться до певної категорії, і формується установка, що спрямовує увагу на пошук пов'язаних з нею рис;
- прагнення зробити передчасні висновки про особистість студента до того, як про нього отримана вичерпана та достовірна інформація. Деякі педагоги, наприклад, мають «готову» думку про людину одразу після того, як уперше зустрілися з нею або побачили її;
- несвідоме структурування особистості студента – логічно об'єднуються в цілісний образ тільки чіткі відповідні особистісні риси, а тоді будь-яке поняття, що не вписується в цей образ, відкидається;

- ефект «ореолу» – первинне ставлення до якоїсь однієї приватної якості особистості студента розповсюджується на весь його образ, а потім загальне враження про нього переноситься на оцінку його окремих якостей. Якщо загальне враження про студента сприятливе, то його позитивні риси переоцінюються, а недоліки або не помічаються, або виправдовуються.

І навпаки, якщо загальне враження про студента негативне, то навіть благородні його вчинки не помічаються або хибно тлумачаться:

- ефект «проектування» – іншій людині приписуються за аналогією з собою свої власні якості та емоційні стани. Людина, сприймаючи та оцінюючи інших людей, схильна логічно припускати;
- «усі люди подібні до мене» або «інші протилежні мені». Уперта підозріла людина схильна бачити ці якості характеру у партнера по спілкуванню, навіть якщо вони об'єктивно відсутні. Добра, чуйна, чесна людина, навпаки, може сприйняти незнайомого через «рожеві окуляри» і помилитися. Тому, якщо хтось скаржиться, які всі навколо жорстокі, жадібні, нечесні, не виключено, що він судить по собі;
- ефект «первинності» виявляється в тому, що перша почута або побачена інформація про студента або подію є дуже суттєвою і здатною впливати на подальше ставлення до нього. Навіть потім, якщо людина отримує іншу інформацію, яка спростовуватиме первинну, вона все рівно буде пам'ятати та враховувати первинну інформацію.

На сприйняття іншої людини впливає і настрій самої людини: якщо вона похмура (наприклад, через погане самопочуття), у першому враженні про іншу людину можуть переважати негативні відчуття.

Для того, щоб перше враження про незнайому людину було повнішим і точнішим, важливо позитивно налаштуватися на неї:

- відсутність бажання і звички прислуховуватися до думки інших людей, прагнення покладатися на власне враження про людину, відстоювати його;

- відсутність змін у сприйнятті та оцінках студентів, що відбуваються з часом з природних причин. Мається на увазі той випадок, коли одного разу виказані думки про студента не змінюються попри те, що накопичується нова інформація про нього;
- ефект «останньої інформації» – якщо остання інформація, яка отримана про людину, буде негативною, вона може змінити попередню думку про неї.

2.2. Стили педагогічного спілкування

Унікальність особистісних якостей, комунікативних можливостей викладача, його творча індивідуальність, характер стосунків зі студентами виявляються у стилях педагогічного спілкування.

Стиль педагогічного спілкування – стійка система способів і прийомів, які застосовує викладач під час взаємодії зі студентами.

Принципово важливими особистісними якостями викладача, що дозволяють визначити стиль спілкування, є його ставлення до студентів.

Стиль спілкування залежить передусім від ставлення викладача до студентів. Існує декілька відомих та загальноприйнятих класифікацій стилів педагогічного спілкування.

Класифікація за М. Березовіним, Я. Коломинським:

- активно-позитивний – емоційно-позитивне ставлення до студентів і педагогічної діяльності, що адекватно реалізується у манері поведінки, і в комунікативних впливах проявляється замкнутість, сухість, категоричність і педантизм;
- ситуативний стиль – емоційна нестабільність (під впливом конкретних ситуацій у поведінці викладачів проявляються риси позитивного і негативного стилю);
- активно-негативний стиль – відверта емоційно-негативна спрямованість, що проявляється в різкості, дратівливості, акцентуванні уваги на недоліках студентів, частих зауваженнях і покараннях;

- пасивно-негативний стиль – властивий педагогам, які не так відверто проявляють негативне ставлення до студентів і педагогічної діяльності, що реалізується в емоціях в'ялості, прихованій неприязні, сухості та відчуженості, байдужості до успіхів і невдач студентів, формалізмі в роботі.

Класифікація за К. Левінім:

- авторитарний (автократичний) стиль – це жорсткий стиль, застосовуючи який викладач спирається виключно на власну точку зору, а студенти розглядаються ним лише як об'єкт впливу, пасивні виконавці його розпоряджень, які не мають права на самостійність та ініціативу. Головними формами взаємодії за такого стилю спілкування є наказ, указівка, інструкція, догана. Навіть подяка звучить як докір: «Ти добре сьогодні відповідав. Не чекав від тебе такого». А реакцією на помилку студента часто бувають висміювання, різкі слова;
- ліберальний стиль у більшості є повною протилежністю авторитарному. Цей стиль часто називають формальним або стилем потурання, оскільки педагог-ліберал при виконанні своїх професійних обов'язків завжди прагне зайняти позицію невтручання, самоусунути від керівництва і виконання ролі вихователя, а обмежитися лише виконанням суто викладацьких функцій. Звичайно це призводить до втрати педагогом контакту зі студентами і контролю за ними, відсутності знань про стосунки в колективі та індивідуальних особливостей конкретних його членів, нездатності впливати на процес їх становлення;
- демократичний стиль є найбільш ефективним у педагогічній діяльності. Він заснований на повазі до особистості студента і орієнтований на стимулювання активності студентів, самоорганізацію і самоуправління особистості та колективу. Базується він на прагненні донести мету діяльності до свідомості студентів, залучити їх до участі у спільній діяльності. Основними способами взаємодії є заохочення, порада, інформування, координація, що розвиває в студентів

упевненість, ініціативність. Демократичне спілкування – це діалог «на рівних».

Класифікація, що базується на обставинах та індивідуальних характеристиках учасників педагогічного спілкування, за В. Кан-Каліком:

- ◇ спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю. Головними його ознаками є активно-позитивне ставлення до студентів, любов до справи, співроздуми та співпереживання щодо спільної діяльності. Від викладачів, які обирають такий стиль спілкування, студенти не відстають, оскільки спілкування з ними сповнює їх позитивними емоціями;
- ◇ спілкування, що ґрунтується на дружньому ставленні. Воно базується на особистому позитивному сприйнятті студентами викладача, який виявляє приязнь, повагу до студентів. Але інколи педагоги перетворюють дружні стосунки на панібратські, що негативно впливає на весь навчально-виховний процес;
- ◇ дистанційне спілкування. Таке спілкування обмежується формальними взаєминами. Навіть позитивне ставлення педагога до студентів не дає йому змоги уникнути авторитарності, що знижує загальний творчий рівень спільної зі студентами роботи. Певна дистанція між викладачем та студентом необхідна, але вона не може бути головним критерієм у стосунках;
- ◇ спілкування-залякування. Для нього характерне негативне ставлення до студентів і авторитарність. Вдаються до нього педагоги, нездатні організувати спільну діяльність. Ознаки такого спілкування проявляються в репліках: «Я не погрожую, але попереджаю», «Спробуйте тільки..., попереду іспит...»;
- ◇ спілкування-загравання. Воно поєднує позитивне ставлення до студентів з лібералізмом. Педагог прагне завоювати авторитет, подобатися студентам, але не шукає доцільних способів організації взаємодії, не хехтує дешевими прийомами. Це задовольняє честолюбство незрілого педагога, але справжньої користі йому і студентам не приносить.

Класифікація А. Маркової, Л. Мітіної ґрунтується на орієнтації викладача на процес або результат своєї праці, на динамічні характеристики стилю (гнучкість, стійкість та ін.), результативність педагогічного спілкування (рівень знань і навичок навчання студентів, їх інтерес до навчальної дисципліни), розрізняють такі його стилі:

- ◇ емоційно-імпровізаційний – орієнтація викладача переважно на процес навчання, недостатньо адекватне планування навчально-виховного процесу, використання різноманітних методів навчання;
- ◇ емоційно-методичний – орієнтація на процес і результат навчання, переважання інтуїтивності над рефлексивністю, адекватне планування навчально-виховного процесу, висока оперативність;
- ◇ міркувально-імпровізаційний – орієнтація на процес і результати навчання, адекватне планування навчально-виховного процесу, оперативність, поєднання інтуїтивності та рефлексивності, недостатня винахідливість у виборі методів навчання;
- ◇ міркувально-методичний – орієнтація переважно на результати навчання.

Викладачів, яких характеризують емоційні стилі, відрізняють підвищена чутливість, гнучкість, імпульсивність. Схильні до міркування викладачі мають знижену чутливість, обережні, традиціоналістські.

У неформальних ситуаціях, за твердженням В. Латинова, виявляються такі стилі педагогічного спілкування:

- відчужений (поступливо-дружелюбний) – його носій відсторонений, поступливий, насторожений, дещо пасивний, не викликає особистою мовною активністю негативних емоцій у співрозмовника;
- слухняний (поступливо-дружелюбний) – його носій скромний, послужливий, доброзичливий;
- збалансований – для нього характерні домінування у розмові, прагнення спілкуватися «на рівних», активна доброзичливість;
- опікунський (домінуючо-дружелюбний) характеризується прагненням до співробітництва. Педагог, який обирає такий стиль, незалежний і

самостійний у ситуаціях спілкування, веде розмову «на рівних», виявляє активну доброзичливість, бажання підтримати співрозмовника;

- домінуючо-недружелюбний – у ньому переважають прагнення до суперництва, домінування у спілкуванні, недружелюбність, небажання підтримувати співрозмовника.

С. Вовченко виділяє такі стилі педагогічного спілкування:

- відкритий, домінантний, доброзичливий стиль. Викладачі, яким властивий цей стиль у спілкуванні зі студентами, відкрито, безпосередньо проявляють свої особисті якості та почуття, часто і охоче спілкуються з ними у вільний час, не уникають розмов на особисті теми, їх спілкування здебільшого має неформальний, відкритий, особистісний характер. Характерними для цього стилю є також прояви теплої, доброзичливої, зацікавленого ставлення до студентів, чуйності, допомоги та підтримки. Послідовність, вимогливість та справедливість викладача в поєднанні з чуйністю та особистісним, індивідуальним характером спілкування, як правило, викликають повагу й визнання студентів;
- закритий, домінантний, доброзичливий стиль (діловий) – доброзичливе, зацікавлене ставлення до студентів поєднується з вимогливістю та особистісною закритістю. У спілкуванні зі студентами викладачі неухильно дотримуються статус-рольової субординації, тримаються на значній соціально-психологічній дистанції від них, уникають контактів у вільний час, відвертих розмов на особисті теми.

Їхня взаємодія зі студентами має переважно формально-діловий характер і відбувається здебільшого з приводу вирішення навчальних і організаційних проблем. Для них характерний суто професійний підхід до спілкування зі студентами;

- закритий, домінантний, недоброзичливий стиль (зверхній) – домінантність, директивність поєднуються із закритістю, формальністю спілкування, дефіцитом чуйності та доброзичливості в ставленні до студентів.

Спілкування зі студентами має суто діловий, прощений, деперсоналізований характер. Для таких викладачів характерний низький рівень розуміння студентів, яких вони оцінюють здебільшого на основі показників їх успішності та дисципліни. Вони часто вступають у суперечки зі студентами, використовують холодний, наказний тон спілкування, проявляють зверхність, зарозумілість. Можливості студентів, їх ініціатива і прагнення до самостійності недооцінюються або просто ігноруються. Поєднання таких особливостей у спілкуванні викладача призводить до частих конфліктів та конфронтацій зі студентами;

- відкритий, пасивний, доброзичливий стиль (конформний) – викладачі доброзичливо ставляться до студентів, допомагають, підтримують, співчують, схвалюють їхні ідеї, спілкуються з ними «на рівних», відкрито виражають свої особисті думки і почуття, відрізняються самокритичністю, визнають перед студентами власні недоліки і помилки. Відкритість, відвертість і доброзичливість поєднуються з делікатністю, часто надмірною м'якістю, пасивністю та поступливістю. У спілкуванні зі студентами такі викладачі ігнорують статусно-рольову дистанцію. Нерідко вони не звертають уваги на порушення дисципліни, уникають застосування покарань, вимог, зауважень і наказів, використовуючи натомість переконування, прохання та вмовляння, ніяковіють і розгублюються в конфліктних ситуаціях. Цей стиль спілкування, як правило, призводить до формування фамільярного, панібратського ставлення студентів до викладача. Доброта таких викладачів часто виливається в поступливість, всепрощення і благодущність;
- відкритий, пасивний, недоброзичливий стиль (байдужий) – особистісна відкритість, конгруентність викладача поєднуються з пасивністю і проявами байдужого, незацікавленого ставлення до студентів. Такі викладачі не приховують за маскою офіційності чи конвенційної делікатності своє байдуже або негативне ставлення до студентів, відкрито проявляючи його в

своїй поведінці, міміці та мовленні. Їх пасивність проявляється в рідкому використанні організаційних, спонукальних та обмежуючих дій, активних способів впливу на поведінку студентів з метою їх удосконалення і корекції;

- закритий, пасивний, недобррозичливий стиль (відчужений) – спілкування викладачів характеризуються дефіцитом тепла, чуйності та активності як і в байдужому стилі. Проте, на відміну від попереднього, воно має формальний, деперсоналізований характер.

Викладачі приховують свої справжні почуття під маскою офіційної стриманості та серйозності, уникають розмов на особисті теми, контактів зі студентами в позааудиторний час, звертаються до них здебільшого по прізвищу. Характерними для їх спілкування є скованість, емоційна невиразність, слабо виражена експресивність, невпевненість мовлення:

- закритий, пасивний, доброзичливий стиль (формально-толерантний) – пасивність, поступливість і закритість поєднуються з конвенційно-делікатним, тактовним ставленням до студентів. Спілкування зі студентами є формально-рольовим. Доброзичливість у цьому випадку має поверховий, формально-нормативний характер і не приводить до формування близьких, довірливих, особистісних стосунків зі студентами. Таким педагогам властива емоційна невиразність, навіть в емоційних ситуаціях вони проявляють незворушливість;
- відкритий, доміантний, недобррозичливий стиль (агресивний) – такий стиль властивий викладачам, які відверто виражають свої особисті думки та почуття, не приховуючи їх за маскою нормативної тактовності. Їх відрізняє емоційна експресивність, збудливість, розкутість та прямолінійність. Відкритість спілкування поєднується в цьому стилі із самовпевненістю, доміантністю і дефіцитом чуйності, зацікавленості чи навіть негативним ставленням до студентів, яке проявляється в наказному тоні, прогнозах, іронічних зауваженнях, глузуванні, частому використанні покарань, різких, сердитих висловлювань. У

конфліктних ситуаціях такі викладачі, як правило, займають конфронтаційну позицію, вдаються до агресивних способів вирішення проблем.

Зрозуміло, що насправді конкретний викладач навряд чи може використовувати лише один із стилів спілкування. Навіть при наявності явного домінування одного із стилів один і той же викладач в різних педагогічних ситуаціях, по відношенню до різних студентів або при взаємодії з іншими викладачами може демонструвати елементи різних стилів. І цей факт є гарантом великих можливостей для роботи над своїм стилем, особливо якщо мова йде про молодого викладача.

Але навіть якщо і взяти основну лінію поведінки викладача у спілкуванні зі студентами, тобто його основний та стійкий стиль, то і він обов'язково має виражений індивідуальний характер, не співпадаючи повністю з жодним, що були описані вище. Завдання вироблення свого власного індивідуального стилю не лише в педагогічному спілкуванні, але і в інших видах педагогічної діяльності є одним з найважливіших для будь-якого професійного педагога.

Оптимальний індивідуальний стиль – це такий стиль, який дозволяє максимально повно використовувати сильні сторони викладача і, по можливості, компенсувати слабкі сторони його темпераменту, характеру, здібностей і особистості в цілому.

Фактори, які впливають на формування стилю педагогічної діяльності:

- об'єктивні фактори формування стилю діяльності: специфіка та закономірності педагогічної діяльності; професійні вимоги, які висуваються до викладачів; соціально-психологічні особливості студентів (стать, інтереси, потреби, вік); стадія формування колективу навчальної групи студентів; службово-ієрархічний рівень, що посідає педагог; методи та прийоми управління, що використовує керівництво;
- суб'єктивні фактори формування стилю діяльності: професійно важливі психологічні якості педагога; загальна та професійна культура педагога, інтелект, особистісні якості, особливості темпераменту.

2.3. Моделі спілкування та установка викладача

У процесі спілкування головною особистісною потребою є потреба самовираження і самореалізації у діяльності, слові, думках уголос, яка щоразу видозмінюється, індивідуалізується. Зовнішнім показником цього є обраний людиною для свого самовираження засіб, який впливає на комунікативну поведінку особистості.

Комунікативна поведінка викладача – організація мовного процесу, невербальної поведінки викладача, що впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, відносини між викладачем і студентами, на стиль їх діяльності.

Оцінюють її на підставі того, що і як говорить викладач, які в нього жести, рухи, вираз обличчя, який підтекст мають його слова, на яку реакцію студентів розраховані.

Талан М. запропонував типологію комунікативної поведінки викладачів, яка охоплює такі їх ролі:

- «Сократ» – викладач, який полюбить дискусії, спори;
- «Керівник групової дискусії» – головним у навчальній процесі вважає досягнення згоди, встановлення співпраці між студентами, відводячи собі роль посередника;
- «Майстер» – викладач є взірцем у ставленні до життя, який студенти мають наслідувати;
- «Генерал» – викладач, який уникає двозначності, підкреслено вимогливий, жорстко вимагає слухняності, вважаючи, що студент має підкорятися його наказам;
- «Менеджер» – стиль, що характеризується атмосферою ефективної діяльності студентів, індивідуальним підходом до студентів, заохоченням їх ініціативи;
- «Тренер» – атмосфера у групі пройнята духом командної належності, викладачу відведена роль того, хто надихає групі зусилля, для кого головне – кінцевий результат, перемога;
- «Гід» («ходяча енциклопедія») – йому притаманні лаконічність, точність, витримка, технічна бездоганність, що нерідко породжують нудьгу.

Чимало психолого-комунікативних елементів використали у своїй класифікації моделей спілкування

В. Кан-Калік та І. Юсупов. Вона охоплює такі моделі спілкування:

- «Монблан» (диктаторська) – педагог підноситься над студентами, як гірська вершина. Він відірваний від студентів, мало цікавиться їх інтересами, взаєминами з ними, його спілкування зводиться лише до інформування студентів, що зумовлює їх пасивність. Викладач перебільшує інформативну функцію слова;

- «Китайська стіна» (неконтактна) – за такого спілкування викладач постійно наголошує на своїй перевазі над студентами, виявляє до них зневажливе ставлення, переоцінює роль мовлення, особистого прикладу;

- «Локатор» (диференційованої уваги) – у такому спілкуванні переважає вибірковість викладача в організації взаємовідносин зі студентами. Він зосереджує увагу на групі слабких або сильних студентів, що руйнує цілісну й безперервну систему спілкування, довільно поєднує діалог і монолог у спілкуванні;

- «Робот» (негнучкого реагування) – педагог цілеспрямовано і послідовно діє на підставі певної програми, незважаючи на обставини, що вимагають змін у спілкуванні. Монологічність він поєднує з навмисною і невмотивованою діалогічністю;

- «Я сам» (авторитарна) – викладач є головною дійовою особою, нерідко гальмує ініціативу студентів. Діалогічність за такої моделі спілкування зведена до мінімуму, застосовується лише як тактичний прийом;

- «Гамлет» (гіперрефлексивна) – дії викладача супроводжують сумніви, чи правильно його зрозуміють, чи адекватно відреагують на його зауваження тощо. Він перебільшує самопрезентаційну і чуттєву функції мовлення.

- «Друг» (активної взаємодії) – ця модель може спричинити для викладача втрату ділового контакту в спілкуванні. Він адекватно використовує діалог, професійне і загальнолюдське мовлення;

- «Тетерук» (гіпорефлексивний) – під час взаємодії зі студентами викладач чує лише себе, не реагує на студента, не усвідомлює його переживань і потреб, перебільшує інформативну функцію мовлення.

На інших засадах вибудовується класифікація В. Сатира, в якій виділено такі комунікативні типи:

- запобігливий – постійно намагається догодити іншим, просить вибачити, уникає суперечок, поводить себе так, ніби нічого не може зробити сам без схвалення інших, погоджується з будь-якою критикою на свою адресу, вдячний уже за те, що з ним розмовляють;
- обвинувач – диктатор, який шукає винуватців, поводить себе зухвало, говорить різко, перебиває інших, прагнучи в такий спосіб завоювати авторитет, владу над ними. У глибині свідомості він знає, що без інших нічого не вартий і тому радіє, якщо йому підкоряються, відчуваючи себе винними;
- розважливий (комп'ютер) – людина надзвичайно коректна, спокійна, все розраховує наперед, має монотонний голос, вибудовує довгі фрази;
- віддалений – не реагує на жодні запитання, часто говорить недоречно, невчасно і невлучно;
- врівноважений – цілісна особистість, що поводить себе послідовно, гармонійно, до інших ставиться відкрито, чесно, не принижує людської гідності, знаходить вихід із скрутного становища, може об'єднати інших для спільної діяльності. Така людина прямо передає свої думки, відкрито виражає почуття, спілкуватися з нею легко.

Враховуючи пріоритетні орієнтації викладача у педагогічній діяльності, Д. Райенс виділив такі типи поведінки викладачів:

- викладач типу Х прагне розвивати особистість студента, спираючись на емоційні та соціальні чинники, дотримується гнучкої програми, не обмежується тільки змістом навчальної дисципліни. Йому властива невимушена манера викладання, індивідуальний підхід до студентів, відвертий, дружній тон спілкування. Його антипод – відчужений, егоцентричний, закритий, дистантний викладач;
- викладач типу У зацікавлений переважно в розумовому розвитку студентів, чітко дотримується змісту навчальної дисципліни програми, працює за

послідовною, стабільною, детально розробленою методикою, ставить перед студентами високі вимоги, суворо контролює засвоєння навчального матеріалу, тримається відчужено, підхід до студентів суто професійний, формально-діловий. Його антипод – неорганізований, нерішучий викладач.

Аналогічні типи поведінки викладачів та відповідні їм моделі спілкування були виділені А. Петровським:

- навчально-дисциплінарна модель – викладач основну мету своєї діяльності вбачає в озброєнні студентів знаннями, вміннями і навичками із навчальної дисципліни. В основі спілкування такого викладача лежить тактика диктату й опіки: використання настанов, роз'яснень, указівок, зауважень, заборон тощо. Він більш схильний карати за провини, ніж заохочувати за успіхи. Суть його позиції в тому, щоб реалізувати навчальну програму, задовольнити вимоги керівництва і контролюючих інстанцій;
- особистісно орієнтована модель педагогічної взаємодії – викладач, якому вона властива, вбачає основне завдання педагогічної діяльності в сприянні особистісному розвитку студентів. У контексті такої орієнтації формування знань, умінь і навичок виступає не самоціллю, а одним із засобів особистісного розвитку студентів. Пріоритетне значення надається формуванню у студентів позитивної Я-концепції, моральної свідомості, розвитку творчого потенціалу, розкриттю індивідуальної своєрідності. У спілкуванні зі студентами переважають методи і прийоми позитивного стимулювання та заохочення.

Важливим фактором, що визначає ефективність педагогічного спілкування, є тип установки педагога. Під установкою мається на увазі готовність реагувати певним чином в однотипній ситуації. Виділяють два типи домінуючих установок викладачів відносно студентів: позитивну та негативну.

Наявність негативної установки викладача на того чи іншого студента можна визначити за такими ознаками:

- викладач дає «поганому» студенту менше часу на відповідь, ніж «хорошому»;
- не використовує підкази;
- при неправильній відповіді поспішає переадресувати питання іншому студенту або відповідає сам;
- частіше засуджує і менше заохочує;
- не реагує на вдалу дію студента і не помічає його успіхів;
- іноді взагалі не працює з ним на занятті.

Про наявність позитивної установки можна судити за такими деталями:

- довше чекає відповіді на питання;
- при виникненні труднощів ставить допоміжні питання, заохочує усмішкою, поглядом;
- при неправильній відповіді не поспішає з оцінкою, а намагається підкоригувати її;
- частіше звертається до студента поглядом у ході заняття тощо.

«Погані» студенти набагато рідше звертаються до викладача, ніж «хороші». Вони гостро відчувають необ'єктивність викладача і переживають через це.

Отже, установка педагога завжди повинна бути позитивною, динамічною, оптимістичною.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке «педагогічне спілкування»?
2. Яке значення має спілкування у діяльності педагога?
3. Що являє собою структура педагогічного спілкування?
4. Охарактеризуйте «комунікативну атаку».
5. Які основні принципи педагогічного спілкування?
6. Що забезпечує ініціативу викладача в спілкуванні?
7. Охарактеризуйте механізми міжособистісного сприйняття в педагогічному процесі.
8. Які є соціально-перцептивні стереотипи?
9. Охарактеризуйте прийоми привертання та утримання уваги.
10. Що таке «стиль спілкування»?
11. Які Ви знаєте стилі спілкування за М. Березовіним, Я. Коломинським?
12. Класифікація стилів керівництва за К. Левінім.
13. Як класифікують стилі спілкування за В. Кан-Каліком?
14. Охарактеризуйте класифікацію стилів спілкування за А. Марковим, Л. Мітінім.
15. Що є характерним для стилів спілкування у неформальних ситуаціях за В. Латиновим?
16. Які характерні особливості відкритого, домінантного, доброзичливого стилю спілкування?
17. Дайте визначення закритому, домінантному, недоброзичливому (зверхньому) стилю спілкування.
18. Що є характерним для відкритого, пасивного, доброзичливого (комфортного) стилю спілкування?
19. Дайте характеристику відкритому, пасивному, недоброзичливому (байдужому) стилю спілкування.
20. Охарактеризуйте пасивний, недоброзичливий (відчужений) стиль спілкування.
21. Які особливості відрізняють закритий, пасивний, доброзичливий (формально-толерантний) стиль від інших стилів спілкування?
22. Що являє собою відкритий, домінантний, недоброзичливий (агресивний) стиль спілкування?
23. Охарактеризуйте типи викладачів за класифікацією Д. Рейенса.

24. Які переваги демократичного стилю спілкування?
25. Чим обумовлена відсутність єдиної класифікації стилів педагогічного спілкування?
26. Які чинники впливають на вибір стилю спілкування?
27. Наведіть типологію комунікативної поведінки викладачів за М. Талан.
28. Охарактеризуйте комунікативні типи за класифікацією В. Сатири.
29. Які є типи викладачів та моделі спілкування за А. Петровським?

РОЗДІЛ 3

ЛЕКЦІЇ МАЙСТЕР-КЛАС

Однією з форм становлення педагогічної майстерності є лекції «майстер-клас» провідних викладачів, учених з досвідом педагогічної діяльності, які на своїх лекціях демонструють мистецтво лекційного викладання соціально-гуманітарних, фундаментальних і фахових дисциплін.

Зі зменшенням лекційного часу інформаційно-пояснювальні лекції, як засіб повідомлення інформації, не повною мірою задовольняють студентів. На лекціях майстер-класу викладачі демонструють педагогічне дійство, мистецтво і водночас – процес організації навчання студентів, їх самостійної діяльності. Лекція є не тільки джерелом інформації з дисципліни, а й форма навчання для гнучкого управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, формування самостійного наукового, професійного і творчого мислення. Підбираючи матеріал та працюючи над методикою подання лекційного матеріалу, лектор враховує специфіку аудиторії, забезпечує інтеграцію змісту лекційного матеріалу з практичними заняттями.

Лекції майстер-клас відрізняються науковістю, доступністю, логічністю і послідовністю викладу тощо. Для лекцій майстер-класу характерною є система психолого-педагогічних методів, засобів, прийомів, умінь та навичок. Всі компоненти педагогічної діяльності реалізуються в індивідуальному стилі. Майстерність реалізації управління пізнавальною діяльністю студентів залежить від багатьох

чинників і головним серед них є особистість педагога. Від його прагнення до постійного самовдосконалення багато в чому буде залежати й підвищення майстерності в навчанні.

У процесі постійного вдосконалення майстерності не меншого значення набуває організаційний бік заняття. Структура заняття знаходиться в залежності та відповідності до мети, завдань, змісту, методів та засобів навчання. При виборі методів викладачами враховується власний досвід, знання, особистісні якості тощо. Ці якості майстра неможливо перейняти механічно.

Індивідуальний підхід у навчанні не тільки надає можливості формувати знання, вміння та навички, а й розвиває здібності, формує духовні та інтелектуальні якості.

Для успішної реалізації педагогічних задумів і втілення сучасних педагогічних технологій важливим є забезпечення студентів необхідними навчально-методичними виданнями, доступ до інформаційних мереж та можливість використання комп'ютерних технологій у навчальному процесі. Володіння педагогічними особистісно орієнтованими технологіями надає можливості професійного розвитку викладача, його майстерності, дозволяє інтегрувати його фахові, соціально-гуманітарні, культурологічні, психолого-педагогічні знання і вміння; орієнтувати на посилення мотивації навчання, створення й досягнення ситуації успіху в навчанні; дає свободу вибору педагогічних технологій, форм, методів і засобів навчання.

Майстерність лектора полягає в тому, щоб задовольнити допитливий розум студентів, формувати систему компетенцій, знань, умінь та навичок, залучати їх до постійного самонавчання і самовдосконалення.

Талановитий лектор, талановитий викладач, захоплюючись яким-небудь предметом, уміють викликати інтерес до предмета, змусити студентів думати в цьому напрямку, пробуджують в них інтерес до питання, що обговорюється.

Викладач вищого навчального закладу забезпечує: організацію навчального процесу студентів, його навчально-методичне забезпечення; високий науковий рівень викладання; раціональне використання технологій, форм і методів, засобів

у навчальному процесі; посилення мотивації навчання і зацікавленості в одержанні високих результатів навчання; діагностування та оцінювання рівня освітньої та професійної підготовки студентів; надання методичної допомоги в опануванні знаннями, вміннями й навичками тощо.

Орієнтований алгоритм лекції

1. Вступна частина. Вітання, настрої на сприйняття. Мотивація. З метою забезпечення спадкоємності викладу дисципліни і формування цілісного уявлення про предмет акцентувати увагу студентів на основних моментах попередньої лекції.

2. Повідомлення теми лекції. Актуалізувати зміст нової теми (значущість у професійній діяльності).

3. Основна частина. План лекції. Перелік основних питань (до 5-6). Виклад основного змісту лекції. Необхідність активізації уваги студентів (риторичні питання, зміна темпу викладу, голосова модуляція, емоційність, умисні «помилки» тощо).

4. Прикінцева частина. Висновки з акцентом на ключових моментах теми лекції.

Питання до аудиторії із заохоченням для тих, хто відповідає.

Список необхідної літератури. Організація самостійної роботи студентів.

5. Підведення підсумків.

У процесі спілкування викладач виступає як:

- педагог – навчає, контролює та коригує діяльність учасників навчально-виховного процесу;
- консультант – координує навчальний процес студентів, проводить групові та індивідуальні консультації, комунікативні заняття;
- лідер – керує навчально-пізнавальною діяльністю студентів;
- партнер – спрямовує стосунки на ділове, рівноправне співробітництво.

Майстерність викладача виявляється в умінні створювати ситуацію педагогічної взаємодії, коли викладачі

та студенти можуть і повинні вибирати, оцінювати, рефлексувати свою поведінку і стан, уміти управляти собою.

Викладачі повинні бути добре обізнаними в психології студентів, їх особливостях. Це допомагає виробити стиль діяльності та спілкування, що відповідає нормам етики вищої школи і ґрунтується на взаємній повазі й розумінні цілей та результатів діяльності як викладачами, так і студентами.

Для успішної організації навчально-виховного процесу педагог повинен володіти результатами новітніх досліджень психологопедагогічної науки, що присвячені удосконаленню педагогічних технологій. Характерним для професіонала високого класу є постійна висока інформованість, організаторські здібності, здатність управляти собою та іншими людьми, розуміння особистісних цінностей, спрямованість на постійний особистісний ріст.

Провідним компонентом педагогічної майстерності є професійно-педагогічна спрямованість викладача, його інтереси та любов і повага до людей, задоволення від педагогічної діяльності.

Особистісні якості викладацької професії невід’ємні від професійних. До них належать: володіння предметом викладання, психологічна підготовка, загальна ерудиція, широкий кругозір тощо. Невід’ємною складовою педагогічної майстерності викладача є професійні знання та вміння, які формуються і проявляються на методологічному, методичному, професійному творчому рівнях і є передумовою діяльності викладача.

За визначенням І. П. Підласого, сутність педагогічної майстерності – це своєрідний сплав особистої культури, знань і світогляду педагога, його всебічної теоретичної підготовки з досконалим володінням прийомами навчання й виховання, педагогічною технікою і передовим педагогічним досвідом.

«Педагог – майстер своєї справи, це фахівець високої культури, який глибоко знає свій предмет, добре знайомий з відповідними галузями науки чи мистецтва, який практично розбирається у питаннях загальної та дитячої психології, досконало володіє методикою навчання та виховання» [8].

Майстер, виходячи з визначення поняття за словником В. Даля, зводиться до розуміння такого рівня професіоналізму,

коли він, будучи особливо обізнаним і впевненим у своїй справі, знає глибоко психологію особистості і той предмет, який викладає, а також способи навчання і виховання.

Роль і значущість «педагогічного авторства» посилюються й тим, що існує соціальна потреба побудови нового освітнього простору, який характеризується переходом від авторитарного до особисто орієнтованого навчання, від традиційних форм і методів до нетрадиційних. Розробники є носіями нового, оригінального, унікального.

Авторські педагогічні розробки – це програми, методики окремих занять, тем, розділів і цілих навчальних курсів; технології навчання і виховання. Це також сценарії нетрадиційних занять, тренінгів, виховних заходів тощо; проекти навчальних занять; пакети психолого-педагогічних засобів діагностики, методична література.

В основі авторських методик викладання – створення програми педагогічного експерименту – індивідуального або колективного.

Авторські методики викладання та педагогічні розробки надають можливості:

- оновлення змісту навчання і виховання;
- співробітництва, самовизначення, розвитку творчих здібностей;
- пошуку сучасних ефективних технологій і методик викладання, що дозволяють досягти якісно нових результатів навчання;
- проектування моделей навчання, адекватних інноваційному педагогічному процесу;
- розробки педагогічних засобів (дидактичних і виховних), що виконують функції розвитку тих, хто навчається;
- проектування цілісних педагогічних систем;
- розробки методик викладання конкретних навчальних дисциплін;
- пошуку адекватних форм і засобів навчального процесу.

Кожна авторська школа може мати власну концепцію, освітню програму, розробки та навчально-методичне забезпечення тощо.

Часто авторські методики викладання містять експериментальну діяльність викладача чи колективу викладачів.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що характеризує лекції «майстер-клас»?
2. Назвіть основні складові алгоритму лекцій.
3. Що відрізняє авторські лекції від «звичайних» лекцій?
4. Які найбільш важливі вміння та навички притаманні викладачеві?
5. Які можливості надають авторські методики викладання та педагогічні розробки?

РОЗДІЛ 4.

АКТОРСЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА

Артистичність педагога – це краса і багатство внутрішнього світу особистості, це здатність яскраво, переконливо, емоційно передавати матеріал, представляючи його в образах, використовуючи фантазію, інтуїцію, імпровізацію, техніку та виразність мови і рухів, самопрезентацію та відкритість. Між професіями педагога, режисера і актора багато спільного. Їх об'єднують спільні цілі, засоби (слово), умови праці тощо. І ті, й інші працюють з людьми, вони навчають і виховують, робота у них творча.

Визначення акторського та педагогічного таланту близькі між собою: «Мистецтво актора дуже складне і дані, якими актор привертає увагу глядача, різноманітні: особистісна чарівність, правильність інтуїції, дикція, пластичність та краса жести, здатність до характерності, праця, любов до справи, смак тощо».

Театральна педагогіка, яка має величезний досвід, вікові традиції з виховання творчої індивідуальності, може допомогти викладачеві відчувати себе інструментом, на якому граєш. Адже його психофізична природа (голос, міміка, рухи) те ж саме, що для скрипача скрипка. Театр і педагогічна діяльність передбачають вплив людини на людину; за змістом спільними є комунікативні творчі процеси. Викладачеві, як творчій особистості, дуже важливо знати закони і принципи театального мистецтва, зокрема систему К. С. Станіславського – актора, режисера, педагога,

реформатора російського сценічного мистецтва, який першим створив педагогічну систему акторського мистецтва. Система К. С. Станіславського глибоко розкриває сутність творчого процесу, в якому однаковою мірою беруть участь усі духовні та фізичні елементи людської природи. Тому ця школа має великий авторитет і в системі підготовки викладачів, допомагаючи навчитися об'єднувати в навчальному процесі інтелектуальне та емоційне, управляти такими важливими аспектами педагогічної творчості, як творче самопочуття, подолання бар'єра публічності. Ця методика допомагає розвивати мажорні, імпровізаційні здібності, фантазію, увагу, інтуїцію та інші моменти.

Станіславський К. С. назвав талантом «щасливу комбінацію багатьох творчих здібностей людини у поєднанні з творчою волею». До творчих здібностей актора театральний педагог-реформатор відносив таке: спостережливість, вразливість, пам'ять (афективна), темперамент, фантазія, уява, внутрішній та зовнішній вплив, перевтілення, смак, розум, відчуття внутрішнього та зовнішнього ритму і темпу, музичність, щирість, безпосередність, володіння собою, винахідливість, сценічність тощо. Крім того, необхідні також «виразні дані, щоб втілювати створення таланту: гарний голос, виразні очі, обличчя, міміка, лінія тіла, пластика тощо». Вся його система побудована на життєвому акторському досвіді, на аналізі цього досвіду та на його вдосконаленні: «Призначення себе до кар'єри артиста – це, перш за все, розкриття свого серця для найширшого сприйняття життя».

Отже, що може викладач запозичити із системи К.С. Станіславського? Уся його система направлена на розвиток особистості актора. К. С. Станіславський хотів бачити актора вольовою людиною, розвиненою інтелектуально та емоційно, з яскраво вираженими цільовими установками. Усі ці якості є пріоритетними і для викладача.

Станіславський К. С. поділяв усіх акторів на три групи:

- перша група – актори, яким досить лише зробити перший крок на сцену, як вони вже входять у стан натхнення, яке не залишає їх на протязі всього спектаклю. Це великі актори, імена яких відомі багатьом;

- друга група – до представників цієї групи натхнення приходить лише інколи. Ці моменти натхнення стають святом для них самих і для глядачів;
- третя група – до акторів цієї групи натхнення не приходить.

Вони грають свої ролі, не відчуваючи підйому, натхнення, і тому не дають глядачам тієї насолоди, яку вони мають право очікувати від вистави.

На подібні три групи можна поділити й викладачів. До першої належать викладачі, які незалежно від стану здоров'я, неприємностей вдома чи на роботі, входячи до навчальної аудиторії, змінюються на очах: змінюються обличчя, осанка, голос. І починається прекрасне заняття-спектакль. Такі викладачі, як правило, люблять предмет, якому навчають, люблять студентів. І студенти люблять таких викладачів і в більшості захоплюються їхнім предметом. Це щасливі викладачі, вони ніколи не проміняють свою роботу на будь-яку іншу.

Викладачам другої групи інколи вдається провести гарне заняття, але частіше зустрічаються в'ялі, сірі. Гарне заняття приносить задоволення, але якщо таке заняття не правило, а виняток, у студентів немає стабільного ставлення до навчального предмету і до самого викладача також. Викладачу інколи спадає на думку, що робота його невдячна, а може, й бажання залишити її назавжди.

І, нарешті, третя група викладачів. Заняття їх завжди не цікаві. Вони йдуть на заняття, як на муку. Студенти сприймають таке заняття як неминучу «обов'язковість». У таких викладачів настає раннє розчарування своєю роботою, стомлення.

Заслуга К. С. Станіславського у тому, що він створив систему навчання акторів формуванню внутрішнього творчого самопочуття, яке є обов'язковою умовою акторської майстерності. Акторській майстерності, вважав К. С. Станіславський, можна навчити через психотехніку. Можна навчити і педагогічній майстерності людину, яка не має протипоказань до педагогічної діяльності, але має бажання стати хорошим педагогом.

Шляхи створення творчого самопочуття викладача

Станіславський К.С. виділяв три складові частини творчого самопочуття:

- 1) тілесна свобода;
- 2) повна зосередженість усієї духовної та фізичної природи;
- 3) почуття правди і магічне «якщо б».

Елементи творчого самопочуття викладача:

- 1) зосередженість викладача на головному завданні заняття, над його ідейно-пізнавальним та виховним задумом;
- 2) приціл викладача на «надзавдання» – могутній стимулятор творчої діяльності викладача.

Надзавдання – це та кінцева мета виховного навчання, яку викладач ставить, проектуючи розвиток своїх студентів. Це середня і дальня перспективи навчання, стратегічний план викладача.

Надзавдання піднімає викладача над масою окремих занять, навчальних фактів, дозволяє розуміти їх з точки зору перспективи і тому більш тонко, розумно здійснювати їх;

3) бачення викладачем усіх студентів і кожного окремо, так би мовити «зсередини». Це і є емпатія – здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Це дає можливість викладачу слідкувати за розумовими операціями студентів і при необхідності варіювати пояснення, уповільнювати або прискорювати його темп, повертатися назад, повторювати хід міркувань, додавати ті мазки, які диктуються педагогічною доцільністю. Постійно слідкуючи за студентами, вивчаючи особливості їх сприйняття, можна навчитися отримувати достатню інформацію при одному погляді на студентів;

4) здатність контролювати себе, проводити самоаналіз. Це дисциплінує розум і почуття, що підсилює бадьоре, творче самопочуття як у глобальних педагогічних проблемах заняття, так і в «дрібницях».

Один із видів психологічних вправ, що забезпечує свіжість почуттів, – використання «передбачуваної обставини», як казав К. С. Станіславський, магічного «якщо б». «Якщо б» створює внутрішній духовний рух, який

органічно з'являється у зовнішньому вигляді викладача, у його міміці, жестах, погляді, у прихильності до студентів. «Якщо б я був не я, а краще, досвідченіше, ніж я?» .

Театральна і педагогічна діяльність, будучи близькими за змістовою (комунікативною) та інструментальною (особистість творця та його психофізична природа як інструмент впливу) ознаками, мають низку спільних процесуальних характеристик, до яких можна віднести такі:

- процес театральної і педагогічної творчості реалізується в обстановці публічного виступу, безпосередньо у присутності групи людей, які є активними співучасниками цього процесу;
- театральна і педагогічна діяльність через свою специфіку робить об'єкт свого впливу одночасно і суб'єктом творчості, співтворцем, без активної участі якого сам творчий акт неможливий;
- в основі акторської і педагогічної творчості, на відміну від багатьох інших видів діяльності, лежить творчість у відведений для цього певний час, що вимагає від творця (викладача) оперативності в управлінні своїм психічним станом та миттєвості виклику творчого самопочуття;
- у театральній і педагогічній творчості ми маємо справу не з остаточним завершеним процесом;
- результати цих видів творчості динамічні, розвиваються, змінюються, інакше кажучи, являють собою завжди не тільки підсумок творчості, але й одночасно його процес, який не стоїть на місці;
- театральна і педагогічна творчість носить колективний характер.

Роль артистизму в процесі педагогічного спілкування

У процесі педагогічного спілкування артистизм педагога виконує такі функції:

◇ мотиваційна – артистизм викладача відіграє важливу роль для студента, сприяючи підвищенню пізнавальної мотивації навчання, дозволяючи поєднати фактичні знання з емоційним сприйняттям і формуючи переконання через образне узагальнення картин світу;

◇ мобілізаційна – функція реалізує себе в основному на етапі, коли викладач стає спроможним звільнитися від напруження, налаштуватися на позитивну психологічну динаміку, протистояти стресу, коли викладацький бадьорий оптимістичний вигляд заставляє студентів повірити в успіх діяльності;

◇ атрактивна – артистизм допомагає викладачу при впливі на соціально-психологічний механізм сприйняття себе як особистості та своїх дій. Особистісна самопрезентація припускає вміння справляти сприятливе враження на студентів, завойовувати їх симпатії та увагу завдяки виразним особистісним проявам міміки, пластики, яскравій інтонаційній забарвленості голосу, експресії, мажорності.

Акторська майстерність викладача енергетики емоційного впливу. Артистичний викладач створює навколо себе емоційне поле; фасилітаторська – педагогічний артистизм полегшує взаємодію між викладачем і студентом, сприяє розумінню. Викладач виступає не як керівник, а як фасилітатор навчання, як людина, що створює сприятливі умови для самостійного і осмисленого навчання, активізує і стимулює пізнавальні мотиви студентів, їх групову навчальну роботу, підтримує прояви в ній тенденцій до співпраці і радість навчання як творчості; стимуляційна – викладач, здійснюючи емоційну регуляцію пізнавальної активності студентів, стимулює їх творчу активність.

Стимулювальна роль емоційного впливу артистичного викладача незаперечна, оскільки емоції є визначальною умовою мимовільного сприйняття. Отже, гармонія зовнішніх і внутрішніх особистісних проявів викладача стимулює у студентів переживання емоційного задоволення від спілкування з ним та навчальним закладом взагалі:

◇ синтетична – коли діяльності викладача притаманні багатство особистісних проявів, неординарність, «відкрита» позиція, це сприяє досягненню емоційно-психологічної єдності зі студентами, переживанню ними радості спілкування з викладачем. Атмосфера співтворчості, співпраці ставить студентів у позицію союзників, соратників викладача, увага викладача зосереджена не на помилках та промахах, а на удачах та перемогах студентів, хай навіть дуже маленьких.

Відбувається синтез прагнень викладача і студентів, що є істотним проявом справжньої майстерності і найвищої естетичної культури викладача.

Викладач повинен бути в аудиторії одночасно і педагогом, і аніматором, і психотерапевтом, і артистом, і гіпнотизером.

4.1. Формування педагогічних та артистичних здібностей

Критерії формування педагогічних та артистичних здібностей:

1. Майстерність викладача – це складне поєднання психологічних, педагогічних та акторських якостей особистості.

2. Майстерність педагогічної діяльності, як і мистецтво актора, відпрацьовується системою різноманітних вправ, але не зводиться до шаблонного їх застосування, а пропонує безперервний творчий пошук, новаторський підхід до справи.

Професії актора і викладача належать до групи спеціальностей, де однією з необхідних якостей є вміння тривалий час тримати увагу людей, постійно оновлюючи настрої аудиторії та спираючись на логіку своїх міркувань.

Ільєв В.А., зіставляючи здібності акторів і педагогів, виділяє чотири кола здібностей викладача, що працює згідно з принципами сценічної педагогіки.

Перше коло здібностей педагогічної діяльності складають комунікабельність, емоційна стійкість, професійна проникливість, динамізм, оптимізм, креативність.

Друге коло складають здібності, спільні для всіх видів мистецтва: уява, образна пам'ять, образне мислення, здатність переводити абстрактну ідею в образну форму, активна реакція на явища дійсності, тонка чутливість, загальна емоційна сприйнятливність. До цього кола він також відносить специфічні художні властивості та почуття особистості: тонкий смак, відчуття міри, відчуття форми, поетичні відчуття, тобто здатність в буденному бачити особливе, неповторне.

Третє коло здібностей виділяється для сфери театральної режисури: аналітичні, сугестивні, експресивні, організаційні тощо.

Четверте коло здібностей складають сценічний темперамент, здатність до перетворення, сценічна чарівливість, заразливість та переконливість, сценічні яскраві зовнішні дані.

Для педагога, як і для актора, дуже важлива психофізична єдність. Актор (педагог) у своїй психофізичній єдності є для самого себе інструментом. Цей інструмент акторського (педагогічного) мистецтва необхідно привести у належний стан, зробити його податливим творчому імпульсу, тобто готовим у будь-який момент здійснити необхідну дію. Для цього необхідно удосконалити як його внутрішній (психічний), так і зовнішній (фізичний) бік.

Основу психофізичної компоненти складають такі елементи:

- психічні процеси: уява, увага, афективна пам'ять, вольові прояви тощо;
- фізичні дані: голос, дикція, міміка, пантоміміка.

Важливу роль в діяльності викладача і прояві ним артистизму виконує уява. Уява стимулює творче самопочуття викладача і приводить його в доречний емоційний стан; допомагає в реальних обставинах педагогічної діяльності здійснювати інтуїтивний пошук необхідних засобів впливу на аудиторію.

Продуктивність функціонування уяви у педагогічній діяльності багато в чому залежить від ступеня розвитку у викладача емпатії, тобто здатності до співпереживання, адекватного розуміння порухів душі особистості студента. Емпатія означає ототожнення особистості людини з особистістю іншого, коли у думках намагаються поставити себе на місце іншого.

Дуже важливим психофізичним компонентом артистизму викладача є також педагогічна увага. Професійна діяльність припускає наявність у педагога такої уваги, що подібна до уваги артиста і характеризується не лише вольовим, інтелектуальним, але й, перш за все, емоційним характером, який допомагає йому відчутти різноманіття педагогічного процесу, психологічні моменти спілкування.

Увага викладача характеризується низкою ознак і властивостей (багатооб'єктністю, динамікою, оперативністю)

і служить основою організації захоплюючого за формою і змістом педагогічного процесу. К.С. Станіславський особливу увагу приділяв обсягу уваги актора, виділяючи у ньому «мале», «середнє» та «велике» кола. Цей «обсяг уваги» має принципове значення для професійної спрямованості уваги, необхідної педагогу. Розподіл уваги – важлива якість, що необхідна в житті при будь-якій роботі. Спрямованість на мету є першою умовою успіху.

Увага швидко послаблюється, тому для її вироблення необхідне тривале тренування, оскільки вона залучає до роботи весь творчий апарат педагога.

Афективна пам'ять – ще один компонент, на якому базується педагогічний процес. За допомогою афективної пам'яті викладач зберігає в своєму досвіді пережиті чуттєво-емоційні стани. На її основі у педагога народжуються уявлення про особливості майбутньої діяльності, здійснюється пошук необхідного для неї творчого самопочуття.

Ще одним важливим психофізичним компонентом педагога є вольові прояви. Мистецтво комунікативного впливу багато в чому визначається тим, наскільки цілеспрямовано педагог домагається вирішення поставлених завдань. Воля, як процес цілеспрямованого регулювання своєї поведінки, як готовність подолати виникаючі в діяльності ускладнення, впливає на якість професійної діяльності викладача.

Особливими складовими елементами психофізичного компонента артистизму викладача виступають міміка, пантоміміка, мовлення. Міміка визначається як мистецтво виражати свої думки, відчуття, настрої, стани руху м'язів обличчя. Як і в акторській професії, міміка в професійній діяльності викладача виконує особливу функцію – служить індикатором емоційних проявів, тонким регулятором «інструментом» спілкування. Для педагога цей інструмент особливо необхідний, оскільки більшість завдань припускають невербальні способи вирішення: нерідко на занятті погляд викладача, його міміка діють сильніше, ніж слово.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що означає поняття «артистичність педагога»?
2. Що спільного між акторською та педагогічною діяльністю?
3. Що може викладач запозичити із системи К. С. Станіславського?
4. Які складові творчого самопочуття Ви знаєте?
5. Які шляхи створення творчого самопочуття викладача?
6. Які функції відіграє артистизм у процесі педагогічного спілкування?
7. Які спільні процесуальні характеристики у театральній та педагогічній діяльності?
8. Які є критерії формування педагогічних та артистичних здібностей?
9. Яку роль для педагога і актора відіграє психофізична єдність?

РОЗДІЛ 5

ІМІДЖ ВИКЛАДАЧА

Професія педагога – особлива. Викладачі – це ті люди, які завжди на очах, поряд з ними знаходяться студенти, колеги. Часто педагог втрачає авторитет серед студентів, бо нецікавий їм як особистість. А без інтересу до особистості викладача немає інтересу до дисципліни, яку він викладає. Інша справа, що в подальшому інтерес до особистості викладача згасає, а розпалюється інтерес до дисципліни. Таким чином, інтерес до особистості викладача – засіб активізації інтересу до дисципліни. Саме студенти дають енергію життя викладачу, а викладач дарує відкриття «нових горизонтів».

Тому образ педагога має надихати. Як би не був професійно підготовлений викладач, він просто зобов'язаний постійно вдосконалювати свої особистісні якості, створюючи, таким чином, власний імідж.

Імідж (від лат. *imitari*, що означає імітувати, а у перекладі з англ. *image* – образ, вираз) – образ, який складається не тільки із зовнішнього вигляду (одяг, прикраси, зачіска, макіяж), але і з постави, ходи, уміння говорити, рухатися. Все це створює образ людини. Тому «іміджбілдинг» (побудова образу) – обов'язок кожної людини, яка себе поважає, а тим більше – викладача.

Професійні вміння та навички викладача самі по собі не забезпечують успішне здійснення професійної діяльності і не створюють гідну репутацію. Для цього необхідно викликати прихильність до себе аудиторії, колег, керівників, тобто

створити свій неповторний імідж. Іншими словами, кожній людині необхідний свій діловий імідж, тобто те уявлення, яке вона створює сама про себе і яке виступає як зовнішнє відображення особистості такої людини та показник її ділових і суто людських якостей.

Отже, поняття «імідж» можна трактувати як сприйняття нас іншими людьми, наше публічне «Я». Це цілісне поняття, яке складається з окремих компонентів, зовнішній бік яких завжди відображає внутрішній зміст. У межах такого іміджу інформація доходить точніше і швидше. Про вдалий імідж можна сказати, що це кращий варіант самоподачі, самопрезентації. Створення його, як правило, передбачає інтелектуальні зусилля, що розвивають особистість. Тому можна сказати, що ця робота – ще й саморозвиток.

А для людей з творчим потенціалом, якими є педагоги, – один із основних способів самовираження.

В іміджі викладача відображаються його унікальність, неповторність, привабливість, приємні манери, життєрадісність, сучасність, культура.

Імідж педагога – один із основних засобів реалізації принципу виховання своєю особистістю. Позитивний імідж сучасного викладача вищої школи тісно пов'язаний із психолого-педагогічною культурою особистості викладача. Структура іміджу педагога передбачає такі складові:

- образ, який виникає при першій появі викладача в студентській аудиторії і залишається за його відсутності; зовнішня складова (зовнішність, манери, хода, голос, міміка, одяг, зачіска);
- процесуальна складова (форми звертання, професіоналізм, енергійність, темперамент, виразність);
- внутрішня складова (інтелект, спосіб мислення, цілі та засоби їх досягнення, інтереси, ерудиція);
- позиція, установка, легенда – сприймаються позитивно лише за умови високого рівня психологічної та педагогічної культури особистості.

При формуванні іміджу педагога його особисті якості переплітаються з тими, що приписуються йому оточуючими.

Хто створює імідж?

По-перше, сама людина, яка планує, як повернутись до оточуючих, що про себе повідомляти.

По-друге, це професійно можуть робити іміджмейкери.

По-третє, велику роль у створенні іміджу відіграють засоби масової інформації.

По-четверте, його створюють оточуючі люди – друзі, рідні, співробітники.

В іміджі кожної людини є те, що дісталось їй у спадок і від природи: ріст, риси обличчя тощо.

Інтелігента людина справляє враження, що в ній все гармонійно – від зачіски до костюму, до манер та вміння спілкуватись.

Внутрішня відповідність образу професії (внутрішнє «Я»), є одним із основних складових педагогічного іміджу, оскільки вміння подобатись і привертати до себе інших людей є необхідною якістю в професійних та особистих контактах.

Не менш важливим є те, що імідж не повинен розходитися з внутрішніми установками педагога, має відповідати його характеру та поглядам. Створюючи власний образ, ми самоудосконалюємося.

Дуже часто особистість викладача – це неповторність, несхожість, уміння демонструвати свою індивідуальність, оригінальність. І це проявляється в кожній компоненті педагогічного процесу, в реакції на поведінку тих, хто навчається, на їх внутрішній світ, погляди тощо.

Внутрішній образ викладача – це перш за все його культура, безпосередність та свобода, несподівані ідеї та експромти під час занять, володіння собою в різних ситуаціях.

Складові іміджу

Найбільш значущими складовими іміджу є:

- зовнішній вигляд;
- використання вербальних і невербальних засобів спілкування;
- внутрішня відповідність образу професії.

Вербальні й невербальні засоби спілкування є дуже важливими складовими іміджу. Як людина говорить, чи може

налаштувати словом до себе іншу людину, які жести і пози при цьому демонструє, як стоїть або ходить – все це впливає на сприймання нас іншими людьми. Тому для підвищення власного рейтингу і позитивного сприйняття оточуючими важливо звертати на це увагу і уміти вигідно себе подати. Уже доведено, що 35 % інформації людина отримує при словесному (вербальному) спілкуванні, а 65 % – при невербальному. Зовнішній вигляд допомагає людині привернути до себе увагу, створити позитивний настрій, бути не тільки симпатичною людиною, а й прекрасним педагогом.

Педагог усім своїм зовнішнім виглядом привертає до себе і колег, і студентів. В ньому постійно повинен відображатися внутрішній світ, любов до людей і піклування про них. Негативним є як зайва увага до своєї зовнішності, так і недбале ставлення до неї. Бажано, щоб у зовнішності педагога не було елементів, які відволікали б увагу студентів, заважали їм зосередитися. Педагог є прикладом для студентів у всьому, і в одязі теж, він зобов'язаний стежити за модою, одягатися елегантно, але скромно. Костюм не повинен заважати виконанню педагогічних операцій: працювати з апаратурою і приладами, писати на дошці, схилитися до учнів, сідати тощо. Одяг повинен гармоніювати з фігурою, виглядом педагога, бути красивим і охайним. Елегантно, гарно одягнений педагог викликає позитивні емоції студентів, піднімає їх настрій, спонукає стежити за собою, виховує їх смак. Усе у вигляді педагога – і зачіска, і костюм, і косметика, і парфуми – повинні сприяти вихованню студентів.

Педагог повинен працювати над своєю зовнішністю доти, доки не з'явиться звичка завжди добре виглядати, мати свій стиль, образ, який включає не тільки зовнішній вигляд (одяг, прикраси, зачіска, макіяж), але й уміння користуватися парфумами, говорити, рухатися, стояти і ходити.

Увесь вигляд педагога повинен гармонійно доповнювати його професійну діяльність, його індивідуальність, допомагати у вихованні студентів. «Я повинен бути естетично виразним, тому я жодного разу не вийшов у нечищених черевиках або без краватки. Я не допускав до уроку вчителя, який був одягнений неохайно. Тому у нас стало звичкою ходити на роботу в кращому костюмі. І я сам ходив на роботу в кращому своєму костюмі, який у мене був» [29].

Головне в зовнішньому вигляді – охайність і чистота, елегантність і відчуття міри. Педагог повинен уміти гарно одягатися, враховуючи тенденції сучасної моди, але при цьому уникати крайнощів.

Необхідно відзначити важливість правильної постави і ходи педагога. Для цього необхідно: максимально розвернути плечі, щоб вони «дивилися» точно в бік, а лопатки на спині майже сходилися. Вирівняти тіло, «підтягти» голову назад і уверх, злегка втягнути підборіддя, щоб при погляді в профіль шия і голова продовжували тіло, а не видавалися вперед. Потім потрібно підтягти живіт і таз. Руки вільно розташовані уздовж тіла, пальці розслаблені.

Принципи і технології утворення іміджу

Створюючи власний імідж, необхідно врахувати, що імідж буває позитивний і негативний. Завдяки іміджу також можна судити про людину, її характер, інтелект, поведінку тощо. Створення іміджу в будь-якій галузі є процедура, що підлягає певним узагальненням. І побачити спрямованість цього процесу можна, звернувшись до науки про знакові системи – семіотики. Знак визначається як умовне об'єднання форми і змісту в єдину сутність.

Першим принципом є те, що погляди, враження, думки про вас у будь-якої людини можуть сформуватись на підставі прямої інформації, що формує імідж. Інформація може усвідомлюватись чи не усвідомлюватись людиною, оскільки знаходиться у підсвідомості і проявляє себе лише в почуттях. В узагальненому вигляді цей принцип можна сформулювати так: впливаючи на людей з метою створення у них позитивного враження, необхідно впливати не тільки на їх свідомість, а й на підсвідомість, щоб у них виникало почуття приємного при згадуванні вашого імені.

Другий принцип можна представити таким чином: формуючи свій імідж, необхідно впливати, перш за все, на підсвідомість людей, ніж на їх свідомість. Думка, що виникла у людини під впливом підсвідомої інформації, розцінюється нею як власна, бо джерело її виникнення не очевидне. А оскільки люди звичайно собі довіряють більше, ніж іншим, то

і підсвідомому враженню вони будуть довіряти більше, ніж свідомому.

Імідж та кар'єрне зростання

Особистий імідж є важливою складовою кар'єрного зростання, а саме:

- імідж впливає на тих, хто приймає рішення в питаннях професійного зростання;
- ми віримо тому, що бачимо;
- ми люди зайняті, тому здатні приймати рішення на підставі першого враження;
- ми діємо, свідомо чи ні, але як представники своєї організації чи професії;
- добре виглядати і впевнено себе почувати – це добре.

Тому для іміджу люди беруть те, що краще всього застосовувати: посміхатись всім і всюди, демонструвати відвертість і увагу, слідкувати за одягом та зачіскою.

Для професіонала важливим є контакт з оточуючими і значною частиною іміджу є: висока самооцінка, впевненість у собі; віра в добро та в людей; соціальна та особиста відповідальність; бажання змінюватись і вміння ризикувати при здоровому почутті самозбереження.

Успішне застосування іміджу в професійній діяльності педагога передбачає знання психолого-педагогічних принципів:

- гармонії візуального образу;
- комунікативності;
- саморегуляції;
- мовленнєвого впливу.

Специфіка професійної діяльності педагога полягає в постійній розумовій та емоційній напрузі. Тому потрібен такий професійний імідж, який приносить задоволення самій людині та виправдує очікування інших людей.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке імідж?
2. Хто створює імідж викладача?
3. Назвіть складові іміджу.
4. Які основні вимоги та правила до зовнішнього вигляду педагога?
5. Охарактеризуйте основні принципи та технології утворення іміджу.
6. Як впливає імідж на кар'єрне зростання?
7. Назвіть вимоги до зовнішнього вигляду викладача.
8. Охарактеризуйте роль особистості педагога у вихованні студентської молоді.

РОЗДІЛ 6

АКМЕОЛОГІЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА

Акмеологія (від грец. акме – вершина, найвищий ступінь будь-чого + logos – слово, вчення) – наука досягнення вершин людських якостей, оволодіння досконалістю в обраній, в тому числі й професійній, діяльності. У кожної людини – своя вершина, свій Олімп, і кожний прагне до нього: хто злітає на нього, хто «дереться по його кам'янистих стежках». І кожна людина – «олімпієць», кожен благородний у своєму прагненні до перемоги над собою – до досягнення своєї вершини. Отже, акмеологія як наука вивчає можливості самореалізації творчого потенціалу людини на шляху до вершин професіоналізму і майстерності.

Педагогічна акмеологія – це наука про шляхи досягнення професіоналізму і компетентності в праці педагога. Одним із центральних понять педагогічної акмеології є поняття професіоналізму педагога [31]. Під ним розуміється інтегральна характеристика особистості педагога, що припускає володіння ним видами професійної діяльності та наявність у педагога поєднання професійно важливих психологічних якостей, які забезпечують ефективне вирішення професійних педагогічних завдань з навчання та виховання [3].

Навчання є першим етапом на шляху до оволодіння людиною професійною майстерністю. В оволодінні професією визначна роль належить вищому навчальному закладу, бо саме

за роки навчання студенти одержують необхідний для майбутньої професійної діяльності фундамент знань, у них формується професійна спрямованість, з'являються певні вміння і навички.

Акмеологія відбиває положення і доробки нового напрямку міждисциплінарних досліджень людини, який виник на межі природничих, суспільних, гуманітарних, технічних наук і вивчає закономірності та механізми розвитку людини, її зрілості й особливо при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку.

Ступінь зрілості людини і вершина цієї зрілості – це багатомірний стан людини, що охоплює тривалий етап її життя і завжди показує, наскільки вона відбулася як професіонал, як особистість. Відзначимо, що цей стан не є статичним утворенням, а навпаки, відрізняється більшою або меншою варіативністю і мінливістю. Головною акмеологічною проблемою є аналіз того, як проходить самовдосконалення, як відбувається формування професійної спрямованості, розвиток здібностей до діяльності, стимулювання професійної компетентності. Саморух до вершин майстерності залежить від суб'єктивних (мотиви, спрямованість, здібності, професійні дії та уміння), об'єктивних (середовище, що може бути більш-менш продуктивним) і суб'єктивно-об'єктивних чинників (що пов'язані з іншими людьми).

Найбільше значення і розвиток сучасна акмеологія має в управлінській, педагогічній та спортивній діяльності. Педагогічна акмеологія, як і будь-яка нова наука, не може розвиватися без чіткого визначення та понятійного апарату.

На думку А.К. Маркової, професіоналізм педагога повинен відповідати критеріям, серед яких:

- об'єктивні критерії: ефективність педагогічної діяльності (її основних видів – навчальної, розвиваючої, виховної, а також допоміжних у праці педагога – діагностичної, коректувальної, консультативної, організаційно-управлінської, самоосвітньої тощо);
- суб'єктивні критерії: стійка педагогічна спрямованість (бажання залишатися в професії), розуміння ціннісних орієнтацій професії педагога, позитивне ставлення до себе як до професіонала, задоволеність працею;

- процесуальні критерії: використання педагогом соціально прийнятних, гуманістично направлених способів, технологій у своїй праці;
- результативні критерії: досягнення в педагогічній праці результатів, що затребувані суспільством (формування якостей особистості студентів, які забезпечать їх підготовленість до життя в суспільстві, що швидко змінюється) [1].

Рівні професіоналізму педагога являють собою ступені, етапи його руху до високих показників педагогічної праці:

- рівень володіння професією, адаптація до неї, первинне засвоєння викладачем норм, менталітетів, необхідних прийомів, технологій;
- рівень педагогічної майстерності як виконання на високому рівні найкращих зразків передового педагогічного досвіду, що були накопичені у професії; володіння прийомами індивідуального підходу до студентів, методами передачі знань; здійснення особистісно орієнтованого навчання тощо;
- рівень самоактуалізації педагога в професії, усвідомлення можливостей педагогічної професії для розвитку своєї особистості, саморозвиток засобами професії, свідоме посилення своїх позитивних якостей та загладжування негативних, закріплення індивідуального стилю;
- рівень педагогічної творчості як збагачення педагогічним досвідом своєї професії за рахунок творчого внеску, внесення авторських пропозицій, що стосуються як окремих завдань, прийомів, засобів, методів, форм організації навчального процесу, так і тих, що створюють нові педагогічні системи [23].

Акмеологія і педагогічна майстерність розглядаються в комплексі з іншими ознаками педагогічної досконалості (професіоналізм і вираження якостей особистості викладача), а також у співвідношенні загального (нормативність, педагогічне ремесло) до часткового (педагогічне мистецтво) у його структурі. Педагогічна майстерність є способом буття педагога і розкриття всіх його знань, умінь та якостей. Акмеологія консультування – це індивідуальна робота з

педагогами, що пов'язана з наданням допомоги у досягненні власних вершин професійної діяльності, педагогічної майстерності, формуванням і реалізацією Я-Концепції тощо.

Акмеологія різнобічно аналізує особливості найважливішого ступеня розвитку людини – зрілості. Стан зрілості не з'являється в людини раптом і відразу. На нього і на те, яким він є, «працює» усе попереднє життя людини. Не тільки природна схильність, але й прожите життя значною мірою визначають, з яким запасом міцності підійде людина до ступеня зрілості, які ціннісні орієнтації і відносини складуть ядро її особистості та які здібності, запас знань, умінь і навичок будуть характеризувати її як суб'єкта діяльності, коли вона стане дорослою. Найвищий для кожної людини рівень її розвитку, який припадає на будь-яку частку періоду зрілості, є її акме, її вершина. Наскільки вона буде високою, змістовно багатогранною і багатою, наскільки новаторсько-оригінальними будуть результати її дій при досягненні акме, все це залежить від особливостей життєвого шляху, який пройшла людина до свого акме, від соціальної, економічної, політичної, правової, соціально-психологічної ситуації, в яку вона потрапить, піднявшись на ступінь зрілості.

Істотними ознаками «акме» вважають прогресивну спрямованість, інтенсивність, його принципову незавершеність, тобто відкритість до наступного витка розвитку, що дає необхідний ключ до продуктивного розуміння освітніх процесів, керівництва індивідуально-професійним розвитком, орієнтації на постійне удосконалення і творчий розвиток, що при відповідних умовах може йти невинно по висхідній траєкторії.

Серед актуальних проблем, що сьогодні вирішує акмеологія, можна виділити виявлення ознак, які повинні бути сформовані у людини на етапі її дитинства та юнацтва, щоб потім вона могла проявити себе у різних напрямках на етапі зрілості; вивчення механізмів та результатів впливу макро-, мезо- та мікросоціумів, природних умов на людину для розробки стратегії організації її життя таким чином, щоб вона могла досягти ступеня зрілості. Як люди відрізняються один від одного, так і їх акме, що оцінюється з урахуванням конкретних умов його прояву, завжди показує, чого вони варті

як індивіди, як особистості і суб'єкти діяльності. Це відкриває ще одну групу завдань, що вирішує акмеологія – наукове висвітлення феноменології акме, виявлення його загального та індивідуального прояву у різних людей, вивчення факторів, що визначають якісно-кількісні характеристики акме. Це необхідна умова для досягнення і здійснення повноцінного акме людини.

Акмеологія науково аналізує зрілість і акме більш вузько, маючи на увазі тільки оволодіння професією, досягнення в ній рівня майстерності. Аналіз сутності професіоналізму, бачення і розуміння шляхів, що ведуть до нього, мають не тільки теоретичне, а й практичне значення. Сьогодні велика кількість людей у різних сферах діяльності не є професіоналами. Це призводить до великих втрат у різних галузях життєдіяльності. Зрозуміло, наскільки актуальною є розробка акмеологією кола проблем професіоналізму. У зв'язку з цим наступне завдання акмеології полягає у виділенні характерних якостей професіоналів екстракласу, виділенні змісту явища високого професіоналізму, відповідних йому понять.

Для виділення найбільш характерних ознак професіоналізму, високий рівень якого стає доступним для людини на ступені зрілості, необхідно чітко бачити зв'язок складових його психічних утворень з усіма блоками властивостей, що входять до його особистісної та суб'єктної структури. Це дає підстави виділити ще одну проблему акмеології – залежність між особливостями професіоналізму зрілої людини та її іншими проявами поза сферою професійної діяльності.

Не можна вважати допрофесійну і професійну підготовку повноцінними, якщо у людини не з'явиться постійне прагнення до професійного зростання. Ця акмеологічна проблема викликає необхідність через проведення комплексних розробок пропонувати максимально технологічні стратегію і тактику організації та практичного здійснення процесу переходу фахівця, який починає свою самостійну діяльність, на все більш високі рівні професіоналізму.

Але найбільш актуальною проблемою акмеології є створення методичного інструментарію, який дозволить

виявляти рівень професіоналізму, досягнутого як окремою людиною, так і спільністю людей.

Акмеологічний підхід до розвитку особистості будується на основі готовності до іновацій, проектування мети власної діяльності, моделювання маршруту професійного самовдосконалення з урахуванням своїх потенційних здібностей і потреб суспільства.

З позицій системно-структурного підходу навчальний процес у вищій школі, який ми розглядали як умову становлення професіоналізму, можна розглядати в двох аспектах. По-перше, це досить складна система, що має свої компоненти: методи, форми і засоби навчання, пов'язані між собою єдиною метою; по-друге, це підсистема більш широкої системи «педагогічного процесу», який є єдністю процесів навчання і виховання.

Як об'єкт акмеологічного дослідження освітній процес розглядається у вигляді продуктивно функціонуючої педагогічної системи, у структурі якої можна виділити:

- мету як системоутворювальний компонент у вигляді образу кінцевого результату;
- зміст навчання, яким повинні опанувати студенти;
- засоби комунікації (форми, методи і засоби впливу на студентів для забезпечення необхідного результату);
- студентів;
- викладачів як носіїв знань про мету, навчальну інформацію, засоби комунікації, студентів і тих, хто володіє мистецтвом такої організації навчально-виховного процесу, теоретичним і практичним результатом якого є формування особистості студента з необхідними якостями.

У прогнозуванні результату навчання можна виділити два його види: стратегічний і локальний. Стратегічний результат – системне бачення особистості випускника вищого навчального закладу з його готовністю до продовження освіти в інших педагогічних системах (навчання протягом всього життя). Локальний результат – прогнозується як формування повноцінної основи в загальноособистісному й інтелектуальному розвитку студента для успішного досягнення стратегічного результату.

В образі особистості випускника вищого навчального закладу можна виділити такі системні характеристики (І. І. Драч):

1. Спрямованість, що розглядаємо як складне особистісне утворення, що є потрібно-мотиваційною сферою людини. Спрямованість – це інтерес до обраного виду діяльності, схильність як діюча форма реалізації інтересу, установка на позитивне ставлення до діяльності і прагнення домогтися успіхів у ній. Критеріями оцінки спрямованості є задоволеність студентів діяльністю, уміння відчутти її привабливість, усвідомлене ставлення до неї, що виявляється в умінні ставити перед собою завдання, переборювати труднощі в діяльності, а також доводити роботу до кінця.

2. Моральна стійкість особистості, що дозволяє їй зберегти психічне здоров'я і не «зламатися» в умовах несприятливого середовища. Ця якість виявляється в активній життєвій позиції, емоційній стійкості особистості, вольових якостях, культурі спілкування і ціннісних орієнтаціях, якими керується випускник закладу вищої освіти.

3. Креативність. Категорія креативності в психологічних дослідженнях розглядається і як вищий рівень інтелектуальної активності мислення, і як особливий тип інтелектуальної здатності, результат творчих досягнень. Креативність – багатобічне явище, що виявляється в інтелектуально-творчій ініціативі, широті асоціацій, швидкості, гнучкості й оригінальності мислення, динамізмі психічних процесів, у готовності і високій мотивації до творчої діяльності.

4. Готовність до продовження освіти. Готовність до продовження навчання – стійка системна властивість особистості, що містить у собі: переконання в правильному виборі діяльності; мотивацію, що характеризує позитивне ставлення до обраної професії й об'єкта майбутньої професії на рівні стійких інтересів і схильностей; наявність знань з обраної діяльності та первинних умінь для творчого вирішення завдань, спеціальних здібностей в обраному виді діяльності і якостей особистості для їхньої реалізації, гарного розвитку емоційно-вольової сфери, яка знаходить своє вираження в саморегуляції дій, самоосвіті та самовихованні. Виділені й обґрунтовані системні якості особистості є

головним результатом, до якого необхідно прагнути у вищому навчальному закладі і наявність яких є умовою досягнення високого рівня професіоналізму. У цих якостях виявляються мотиваційно-ціннісні аспекти, тобто вони відтворюють певне ставлення до соціальних цінностей, свого професійного вибору, до себе і навколишніх людей.

Всі проблеми, що розглядалися вище, свідчать про складність досягнення акме. Їх подолання можливе шляхом оволодіння методами якісної оцінки та кількісного вимірювання особистісного і професійного розвитку та акмеологічними технологіями допомоги людині в організації і здійсненні нею самою свого особистісного і професійного розвитку. Досягнення високого рівня інтелекту й розвитку особистості, здатність до навчання, постійна потреба у самоосвіті – велика сила, здатна стояти у витоків інноваційних процесів, що допомагає досягти високої якості життя та життєздатності.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке значення акмеології у педагогічній діяльності викладача?
2. Яким критеріям повинен відповідати професіоналізм педагога?
3. Які ознаки «акме» є істотними?
4. Як розглядається освітній процес як об'єкт акмеологічного дослідження?
5. Назвіть складові педагогічної досконалості.
6. Охарактеризуйте шляхи самовдосконалення викладача.
7. Які проблеми вирішує акмеологія?
8. Назвіть системні характеристики майбутнього фахівця.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акмеологія – наука, яка виникла на стику природничих, суспільних та гуманітарних дисциплін, що вивчають феноменологію, закономірності і механізми розвитку людини на сходах її зрілості і особливо при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : „Соврем. слово”, 2005. – С. 15-16)

Артикуляція – (від лат. articulatio – розчленування) – сукупність рухів і положень вимовних органів, необхідних для утворення звука мови (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 30)

Артикуляція – сумісна робота мовних органів (губ, язика, м'якого піднебення, голосових зв'язок), що забезпечують вимову звуків мови та різноманітність їх комплексів, які складають склади, слова (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : „Соврем. слово”, 2005. – С. 25)

Дикція (від лат. dictio – вимова) – чітка та ясна манера вимовлення слів, складів і звуків (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 89)

Експресія – виразність; сила прояву почуттів, переживань. Експресивні реакції є зовнішнім проявом емоцій і почуттів людини в міміці, пантоміміці, голосі і жестах (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 116)

Жест – виразний рух рук (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 161)

Здібності – індивідуально-психологічні якості особистості, які реалізуються спеціалізованими функціональними системами головного мозку і які за сприятливих умов визначають успішність засвоєння і продуктивність виконання якої-небудь діяльності чи ряду діяльностей (ігрової, навчальної, трудової, спортивної, комунікативної та ін.)

Імідж викладача – стереотипізований образ конкретного об'єкта, який існує в масовому пізнанні

(Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 187)

Індивідуальний стиль діяльності – характерна для даного індивіда система навичок, методів, прийомів вирішення завдань тієї чи іншої діяльності, що забезпечує успішне її виконання (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 194)

Індивідуальність – сукупність рис, що визначають самобутність людини, її відмінність від інших людей; своєрідність психіки та особистості індивіда, її неповторність (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 144)

Іновація – введення нової мети, змісту, методів і форм навчання та виховання, в організацію сумісної діяльності педагога і студента; зміна в стилі мислення (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 198)

Комунікабельність (від лат. communico – з'єдную, повідомляю) – риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товариствість (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С.174)

Культура – (від лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюють в результатах продуктивної діяльності (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С.182)

Культура мови – дотримання установлених норм вимови, слово та форми вживання й побудови фраз (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 182)

Культура поведінки – дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння знаходити правильний тон у спілкуванні з оточуючими (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 182)

Лекція (лат. lectio – читання) – систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки.

(Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 189)

Міміка – (гр. *mimikos* – наслідувальний) рух лицевих м'язів, що відображають внутрішній душевний стан (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 247)

Міміка – виражальні рухи м'язів обличчя людини, які супроводять її психічні процеси (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 211)

Міміка – зовнішній вираз психічних станів, в першу чергу емоційних, що проявляються в сукупності координованих рухів, м'язів обличчя, виразу очей (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : „Соврем. слово”, 2005. – С. 317)

Мова – основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності й відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 213)

Мораль – (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) – одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 216)

Навіювання, сугестія – в широкому розумінні – будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, порада), в наслідок якого в людини, що зазнає навіювання, всупереч (а іноді і проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вузькому розумінні навіювання – психічний вплив на людину, яка перебуває в стані гіпнозу (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 221)

Навчально-виховний процес – система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої – органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання (Гончаренко С.

Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 223)

Оратор (лат. orator , від oro – говорю) – особа, яка виголошує промову, володіє майстерністю публічного виступу (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 239)

Організаторські здібності – сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння організаторською діяльністю, її ефективного виконання (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 240)

Особистість викладача ВНЗ – комплекс якостей та властивостей, необхідних для успішної педагогічної діяльності (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 282)

Особистість, особа – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні – індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 243)

Пантоміміка – виражальні рухи тіла людини (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 247)

Педагог – особа, фахом якої є навчання й виховання (викладач і вихователь середнього спеціального навчального закладу, ВНЗ тощо (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 250)

Педагогічна майстерність – це характеристика високого рівня педагогічної діяльності. Критеріями педагогічної майстерності педагога виступають такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність) (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 251)

Педагогічна творчість – оригінальний і високоефективний підхід викладача до навчально-виховних

завдань, збагачення теорії і практики виховання й навчання (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 326)

Педагогічний етикет – це сукупність правил і моделей моральної поведінки педагога в типових ситуаціях та обставинах педагогічної діяльності (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 253)

Педагогічний такт – почуття міри в здійсненні засобів педагогічного впливу на студентів (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 565)

Педагогічний такт, педагогічна тактовність (від лат. *tactus* – дотик, відчуття, почуття) – почуття міри в застосуванні засобів педагогічного впливу на дітей (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 325)

Педагогічні здібності – індивідуально-психологічні властивості особистості педагога, які при сприятливих умовах найбільш визначають успішність засвоєння і продуктивність виконання педагогічної діяльності (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 551-552)

Педагогічні здібності – сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння педагогічною діяльністю, її ефективного здійснення (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 253)

Передовий педагогічний досвід – сукупність знань і навичок, набутих на основі й у процесі безпосередньої педагогічної діяльності; форма засвоєння педагогом раціональних здобутків минулої педагогічної діяльності. Передовий педагогічний досвід збагачує практику навчання й виховання, сприяє розвитку педагогічної думки і служить найбільш вірним і надійним критерієм істинності вироблених педагогікою теоретичних положень, принципів, правил, методів навчання й виховання і організаційних форм навчання підростаючих поколінь (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С.

Перцепція (лат. percēptio – сприймання, пізнання) – чуттєве сприйняття зовнішніх предметів (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 258)

Професіоналізм – висока підготовленість до виконання завдань професійної діяльності (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 480)

Психотехніка – галузь психології, яка вивчає проблеми практичної діяльності людей у конкретно-прикладному аспекті (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 438)

Психотехніка – одна з галузей прикладної психології, яка розробляє проблеми психології та психофізіології праці (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 280)

Рефлексія соціально-психологічна – розуміння іншого шляхом міркування за нього (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 454)

Риторика, реторика (грец. ораторське мистецтво) – наука красномовства (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 287)

Самовдосконалення – прагнення людини до високої оцінки і самооцінки своєї особистості і викликана цим прагненням поведінка (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 516)

Самоосвіта – освіта, яка набувається у процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 296)

Самостійність – одна з ведучих якостей особистості, що виражається в умінні поставити визначену ціль, наполегливо йти до її виконання особистими силами, відповідально відноситися до своєї діяльності, діяти при цьому свідомо і ініціативно не тільки в знайомому оточенні, але й в нових умовах, що вимагають прийняття нестандартних вирішень (Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : «Соврем. слово», 2005. – С. 515)

Спілкування в соціальній психології – складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 317)

Спостережливість – здатність, що виявляється в умінні помічати суттєві, характерні, навіть малопомітні властивості предметів і явищ (Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – С. 516)

Техніка педагогічна – комплекс знань, умінь і навичок, необхідних педагогу для чіткої й ефективної організації навчальних занять, ефективного застосування на практиці обраних методів педагогічного впливу як на окремих студентів, так і на колектив у цілому (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 329)

Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 337)

Уміння – здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – С. 338).

ПЕРСОНАЛІЇ

Гоноболін Федір Никанорович (1901 – 1975) – вітчизняний психолог, фахівець в галузі педагогічної психології, в т. ч. психології особистості вчителя, психології вчительської праці. (<http://imp.rudn.ru>)

Дістервег Фрідріх Адольф Вільгельм (1790 – 1866) – німецький педагог, прогресивний ліберальний політик. Вважав, що педагог повинен досконало володіти своїм предметом, любити професію, займатися постійною самоосвітою. Найважливішим явищем у школі, самим повчальним предметом, самим живим прикладом для учня є сам учитель. А. Дістервег писав, що вчитель – «сонце для всесвіту». (<http://ru.wikipedia.org>)

Зимня Ірина Олексіївна (нар. 1921) – доктор психологічних наук, професор, академік РАО, заслужений діяч науки РФ. Особливо значущою в її науковій діяльності є розробка оригінальної функціонально-психологічної схеми смислоутворення і смислового сприйняття мовного повідомлення (<http://imp.rudn.ru>)

Зязюн Іван Андрійович (1938 – 2014) – доктор філософських наук, професор (1979), академік АПНУ (Відділ педагогіки і психології вищої школи, 11.1992); Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПНУ, директор (з 11.1993), член президії АПНУ (з 1993); під його керівництвом вперше на Україні і в СРСР був створений курс “Педагогічної майстерності”. (<http://imp.rudn.ru>)

Кан-Калік Віктор Абрамович (1946 – 1991) – професор, доктор педагогічних наук. Вчений психолог, який займався дослідженням педагогічного спілкування (Немов Р. С. Психологія. В 3-х кн. Кн. 2. : Психологія образования : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. / Р. С. Немов. – 4-е изд. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. – С. 534)

Коломинський Яків Львович (нар. 1934) – доктор психологічних наук, професор. Працює в галузі соціальної психології та психології особистості. (<http://imp.rudn.ru>)

Коменський Ян Амос (1592 – 1670) – чеський мислитель-гуманіст, педагог, громадський діяч, провідний представник чеської реформаторської церкви. Діяльність

Коменського була присвячена проблемам освіти і виховання, виправлення суспільства з метою взаєморозуміння і співпраці між народами для “досягнення кращого життя у всьому світі”. (<http://imp.rudn.ru>)

Кузьміна Ніна Василівна (нар. 1923). – на основі узагальнення результатів дослідження сформулювала предмет акмеології і заснувала Всесоюзну акмеологічну асоціацію. Н. В. Кузьміна розробила предмет акмеології професійної освіти і організувала міждисциплінарні комплексні дослідження проблем професіоналізму діяльності вчителя. (<http://imp.rudn.ru>)

Макаренко Антон Семенович (1888 – 1939) – український та радянський педагог и письменник, один із засновників Радянської системи дитячо-підліткового виховання. (<http://uk.wikipedia.org>)

Маркова Аеліта Капітонівна (нар.1934) – доктор психологічних наук, професор кафедри акмеології та психології професійної діяльності РАГС, академік Міжнародної Академії акмеологічних наук. Галузь наукових інтересів: психологія навчання та його мотивації; психологія навчання дорослих; закономірності вікового розвитку, психологія професіоналізму. Фахівець в галузі психології розвитку, педагогічної психології, психології професіоналізму. (<http://imp.rudn.ru>)

Мітіна Лариса Максимівна (нар. 1945) – доктор психологічних наук, професор. Нею розроблена концепція і технологія професійного розвитку вчителя, теоретично обґрунтовані і розкриті психологічні фактори, умови, механізми і рушійні сили творчої самореалізації вчителя в професії. (<http://imp.rudn.ru>)

Платонов Костянтин Костянтинович (1904 – 1985) – з ім'ям доктора психологічних наук, професора пов'язана вся історія вітчизняної психології. Оригінальною є запропонована вченим концепція структури особистості. (<http://imp.rudn.ru>)

Сенека Анней Луцій (Сенека молодший) (4 до н. Е. – 65) – давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози. (<http://uk.wikipedia.org>)

Станіславській Костянтин Сергійович (1863 – 1938) – видатний актор, режисер, педагог, теоретик сценічного

мистецтва, автор творчої системи виховання актора. Ядром системи Станіславського є вчення про надзавдання і метод фізичних дій. Його система і відкритий ним метод фізичних дій справили величезний вплив на театральну культуру ХХ століття, стали внеском у дослідження психології сценічного мистецтва. (<http://imp.rudn.ru>)

Сухомлинський Василь Олександрович (1918 – 1970) – педагог, ч.-к. АПН СРСР (1957), канд. пед.наук (1955), засл. вчитель школи УРСР (1958), Герой Соц. Праці (1968), лауреат Держ. пр. УРСР (1974). Закінчив Полтавський пед. інститут (1938). Сухомлинський – педагог-дослідник, автор праць з проблем практичної педагогіки (питання керівництва школою, профмайстерності вчителя, проблеми розумового, морального, трудового, естетичного та фізичного виховання). (<http://imp.rudn.ru>)

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824 – 1870) – педагог, основоположник наукової педагогіки в Росії. Розробив, керуючись принципом народності, систему ідей, спрямованих на всебічний розвиток і вдосконалення цілісної особистості на основі виховуючого навчання. (<http://imp.rudn.ru>)

Цицерон Марк Туллій (106 до н.е. – 43 до н.е.), давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози. (<http://uk.wikipedia.org>)

ЛІТЕРАТУРА

1. Азаров Ю.П. Педагогика любви и свободы. – М., 1994. – С. 107.
2. Акмеология: Учебник / Под ред. А.А. Деркача. – М., 2002. – С. 444.
3. Амонашвілі Ш.О. Істина школи / Шалва Амонашвілі; (пер. З рос. Твердохліб Л.І.). – Хмельницький: Поділ. Культур.- просвіт. центр ім. М.К. Реріха, 2007. – 73с.
4. Андриади И.П. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособ. для студ. сред. пед. учеб. завед. – М.: Изд. центр «Академия», 1999. – 160 с.
5. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. Максима Горького в документах і матеріалах 1926-1928 рр. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України, Полтав.держ.пед. ун-т ім. В.Г. Короленка, каф. пед. майстерності; (авт.-уклад.: І.Ф. Кривонос, Н.М. Тарасевич, А.В. Ткаченко; за ред. І.А. Зязюна). – К.: Пед. думка, 2008. – 351 с.
6. Афоризмы: Последний довод королей / Сост. Т.Н. Юрало. – Донецк: Изд-во «Донеччина», 2003. – 352 с.
7. Беженар О.А. Атестація педагогічних кадрів / Оксана Беженар, Георгій Беженар. – 2- ге вид., допов. – К. : Шк. світ, 2012. – 118 с.
8. Бех І.Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. / Іван Дмитрович Бех – К. ; Чернівці : Букрек, 2015. (Серія « Школа майбутнього»).
9. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учебник для вузов. – СПб.: «Питер», 2000. – 304 с.
10. Вовченко С.А. Педагогічні та методичні проблеми формування особистості студента // Організація навчально-виховного процесу: З досвіду роботи вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації. – 2005. – Вип. 6. – 191 с. (29–38).
11. Волкова Н.П. Педагогічні комунікації: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2002. – 92 с.
12. Волкова Н.П. Педагогіка вищої школи: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Вид. центр «Академія», 2002. – 576 с.

13. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навчальний посібник. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 256 с. (Альма-матер).
14. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 254 с.
15. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. Для педагогів, виховників, молоді і батьків / Всеукр. Пед.. т-во ім.. Г. Ващенко. – Л. : Камула. 2006. Т.1. – 4-е вид., 2006. – 273 с.
16. Гриньова В.М. Педагогічна культура майбутнього вчителя: Навч. посіб. для студентів, викладачів та вчителів. – Х.: ХГПУ ім. Г.С. Сковороди, 1996. – 104 с.
17. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Освіта. –1993. – грудень. №44-46.
18. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: практикум: навч. посіб. / І.М. Дичківська. – К. : Слово, 2013. – 447 с.
19. Духовно-моральне виховання дітей: історія і сучасні тенденції: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ворошбіт В.В., Криштоф С.Д., Полякова О.А., Янц Н.Д. – Х.: Основа, 2011. – 327с.
20. Журавська Н.С. Методика навчання та виховання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу та України: порівняльний аспект / Н.С. Журавська. – К.; Ніжин Лисенко М.М., 2015. – 604 с.
21. Кан-Калик В.А. Грамматика общения. – М.: Роспедагенство, 1995. – 108 с.
22. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання :(навч. посіб. для студентів вищ. пед. навч. вузів) / – Ред. Т.М. Коліна, Л.О. Біда).
23. Класний керівник : пошук інновацій: (до курсу «Сучасні педагогічні технології»): (Навч.- метод. Посіб. для використання у загальноосвіт. Навч. закл.) / уклад. Солова В.М.; за ред.. Коваленко Є.І. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім.. М. Гоголя, 2011. – 333 с.
24. Линьова І.О. Організація методичної роботи у навчальному закладі (інноваційний аспект): навч. посіб./ О.І. Линьова, А.Г. Панченко. – Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 2011. – 43 с.

25. Макаренко А.С. Педагогические сочинения в 8-и т. / Макаренко А.С. – М.: Педагогика, 1983 - 1986.
26. Максименко С.Д., Заброцький М.М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). – К.: Главник, 2005. – 112 с.
27. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. – М., 1996. – 190 с.
28. Митина Л.М. Психологическая диагностика коммуникативных способностей учителя: Учебное пособие. – Кемерово, 1996. – 50 с.
29. Мудрик А.В. Учитель: мастерство и вдохновение. – М.: Просвещение, 1998. – 160 с. 138
30. Основы педагогического мастерства / Под. ред. И.А. Зязюна. – К.: Вищ. шк., 1987. – 205 с.
31. Педагогіка: Навчальний посібник / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмельюк, О.М. Яцій та ін. – Х.:ТОВ «Одісей», 2003. – С. 33–38.
32. Педагогическое мастерство и педагогические технологии: Учебное пособие / Под ред. Л.К. Гребенкиной, Л.А. Байковой. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 256 с.
33. Педагогічна майстерність учителя: Навчальний посібник / За ред. проф. В.М. Гриньової, С.Т. Золотухіної. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Х.: «ОВС», 2006. – 224 с.
34. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вищ. шк., 1997. – 349 с.
35. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: Навчальний посібник / Упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базидевич, Т.Г.Дмитренко та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вищ. шк., 2006. – 606 с.
36. Педагогічна соціологія: Навчальний посібник. – Т.: Підручники і посібники, 1998. – С. 112–118.
37. Педагогічне спілкування: цілі та цінності / Іван Цимбалюк // Управління освітою. – 2003. – № 7. – С. 8–13.

38. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других людей по их жестам. – М.: Изд-во Ай Кью, 1995. – С. 13; С. 53–54.
39. Приходько А.И., Щокина Н.Б. Основы педагогического мастерства: Учеб.-метод. пособ. для студ. высших учеб. завед. – Х.: Издатель Шуст А.И., 2001. – С.7–8.
40. Професійно-педагогічна комунікація: Навчальний посібник. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 256 с. (Альма-матер).
41. Психология: Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.С. Ярошевского. – М., 1996.
42. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб., 1999.
43. Рогов. Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. – М.: ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
44. Рувинский Л.И. Учителю о педагогической технике. – М.: Педагогика, 1987. – 159 с.
45. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 128 с.
46. Рыданова И.И. Основы педагогического общения. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 319 с.
47. Самоукина Н.В. Игры в школе и дома: психотехнические упражнения и коррекционные программы. – М.: Новая школа, 1995. – С. 56.
48. Синица І.Є. Про педагогічний такт учителя. – К., 1963. – С. 8.
49. Синица І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К.: Рад. шк., 1981. – 115с.
50. Щербань П.М. Прикладна педагогіка: Навчально-методичний посібник. – К.: Вищ. шк., 2002. – 215 с.
51. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИКИ

1.1. ДІАГНОСТИКА ЗАГАЛЬНОГО РІВНЯ КОМУНІКАБЕЛЬНОСТІ (ЗА В.Ф. РЯХОВСЬКИМ)

Інструкція. За кожну відповідь «так» нараховується 2 бали, «інколи» – 1 бал, «ні» – 0 балів.

Опитувальник

1. Ви очікуєте буденну ділову зустріч. Чи вибиває це вас із звичної колії?
2. Чи не відкладаєте ви візит до лікаря аж доти, доки вже зовсім не сила терпіти?
3. Чи не викликає у вас невдоволення або збентеження доручення виступати з доповіддю чи повідомленням у зв'язку із якоюсь нагодою?
4. Ви маєте нагоду поїхати у відрядження до міста, де ніколи ще не були. Чи прикладаєте ви максимум зусиль для того, щоб уникнути цієї поїздки?
5. Чи любите ви ділитися своїми переживаннями з іншими?
6. Чи дратує вас прохання незнайомої людини (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання тощо)?
7. Чи вірите ви в існування проблеми «батьків і дітей» та в те, що людям різних поколінь важко зрозуміти один одного?
8. Чи не посоромитесь ви нагадати знайомому, що він забув повернути 10 гривень, що їх ви позичили йому кілька місяців тому?
9. У кафе вам подали недоброякісну страву. Чи змовчите ви, лише невдоволено відсунувши тарілку?
10. У ситуації один на один з незнайомою людиною ви не розпочнете бесіду самі і вам не сподобається, якщо першою заговорить вона. Чи це так?
11. Вас жахає будь-яка довга черга (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру тощо). Вам легше відмовитися від свого наміру, ніж стати «у хвіст» і нудитися в очікуванні?

12. Чи боїтеся ви брати участь у залагодженні конфліктної ситуації?

13. У вас є власні, суто індивідуальні критерії оцінки творів літератури, мистецтва, культури, ніяких «чужих» думок з цього приводу ви не приймаєте. Це так?

14. Почувши десь у неофіційній ситуації («у кулуарах») явно помилкову точку зору з добре відомого вам питання, ви, скоріше за все, промовчите?

15. Чи викликає у вас невдоволення прохання знайомих допомогти розібратися у якійсь проблемі чи навчальній темі?

16. Вам легше формулювати свою точку зору (думку, оцінку) у письмовій формі, ніж в усній?

Обробка даних. Знайдіть загальну суму балів, яку ви набрали, відповідаючи на запитання тесту.

Інтерпретація результатів.

32 – 30 балів. Ви некомунікабельні, і це ваша біда, оскільки саме ви, передусім, страждаєте від цього. Однак і близьким людям не легко. На вас важко покластися в справі, що вимагає групових зусиль. Намагайтеся бути більш комунікабельним, контролюйте себе.

29 – 25 балів. Ви замкнуті, небалакучі, віддаєте перевагу самотності, тому у вас, мабуть, мало друзів. Нова робота та необхідність нових контактів якщо і не викликають у вас паніку, то надовго виводять з рівноваги. Ви знаєте цю особливість свого характеру і часто буваєте незадоволені собою. Однак не обмежуйтеся лише цим, оскільки саме від вас залежить як змінити ці особливості характеру та стає розкутим та комунікабельним. Варто лише постаратися.

24 – 19 балів. Ви певною мірою товариські, у знаомій обстановці відчуваєте себе цілком упевнено. Нові проблеми вас не лякають, однак з новими людьми ви сходитеся обережно, неохоче берете участь у суперечках і диспутах. У ваших висловленнях часом занадто багато сарказму без усякої на те підстави. Усі ці недоліки у вашій владі.

18 – 14 балів. У вас нормальна комунікабельність. Ви допитливі, охоче слухаєте цікавого співрозмовника, досить терплячі в спілкуванні з іншими, відстоюєте свою позицію без

зайвої запальності. Без неприємних переживань йдете на зустріч з новими людьми. У той же час ви не любите гучних компаній, екстравагантних витівок та багатослів'я – усе це вас дратує.

13 – 9 балів. Ви дуже товариські (часом, мабуть, навіть надміру), зацікавлені, говірки, любите висловлюватися з різних питань, що, буває, дратує інших. Охоче знайомитесь з новими людьми, нікому не відмовляєте в проханнях, хоча не завжди можете їх виконати. Буває, що ви втрачаєте витримку, однак швидко відходите.

Чого вам бракує, так це посидючості, терпіння і відваги при зустрічі із серйозними проблемами. При бажанні, однак, ви зможете змусити себе не відступати.

8 – 4 балів. Товариськість вирує у вас. Ви завжди в курсі всіх справ. Любите брати участь у всіх дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати у вас нудьгу. Охоче висловлюєтесь, навіть якщо ваше уявлення про проблему більш ніж поверхове. Усюди почуваете себе «у своїй тарілці». Беретесь за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете її успішно довести до завершення. З цієї причини люди ставляться до вас з деяким побоюванням і сумнівами. Задумайтесь над цим.

3 бали і менше. Ваша комунікабельність носить хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтесь в справи, що вас зовсім не стосуються, беретесь судити про проблеми, в яких зовсім некомпетентні. Через це ви часто буваєте причиною різного роду конфліктів. Вам необхідно зайнятися самовихованням.

1.2. ДІАГНОСТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ (МОДИФІКОВАНИЙ ВАРІАНТ АНКЕТИ ЗА О.О. ЛЕОНТЬЄВИМ)

Інструкція. Експертам, які мають досвід спілкування з аудиторією, пропонується карта комунікативної діяльності. Кожен експерт, працюючи незалежно, оцінює ті чи інші дії педагога, користуючись запропонованими шкалами, після чого знаходиться узагальнена оцінка.

Додаток 1. Діагностичні методики

Карта комунікативної діяльності

Добррозичливість 7 6 5 4 3 2 1 Недобррозичливість

Зацікавленість 7 6 5 4 3 2 1 Байдужість

Заохочення ініціативи студентів 7 6 5 4 3 2 1 Придушення ініціативи

Відкритість (вільне виявлення почуттів, відсутність «маски») 7 6 5 4 3 2 1

Закритість (прагнення триматися за соціальну роль, побоювання своїх недоліків, тривога за престиж)

Активність (увесь час у спілкуванні, тримає учнів у «тонусі») 7 6 5 4 3 2 1

Пасивність (не керує процесом спілкування, пускає його на самоплив)

Гнучкість (легко схоплює і розв'язує виниклі проблеми, конфлікти) 7 6 5 4 3 2 1

Жорсткість (не помічає змін у настрої аудиторії, спрямований ніби сам на себе)

Диференційованість (індивідуальний підхід до учнів) 7 6 5 4 3 2 1

Відсутність диференційованості у спілкуванні (немає індивідуального підходу до учнів)

Обробка даних. Підраховується усереднена експертна оцінка.

Діапазон цих оцінок може коливатися від 7 до 49 балів. На основі середньої оцінки експертів робиться висновок про ступінь комунікативної ефективності педагога.

Інтерпретація даних. Якщо усереднена оцінка коливається в межах 49 – 45 балів, то комунікативна діяльність дуже інтенсивна і близька до моделі активної взаємодії. Педагог досяг вершин своєї майстерності, вільно володіє аудиторією. Як диригент прекрасно розподіляє свою увагу, усі засоби спілкування органічно вплетені у взаємодію з учнями. Неознайомленому може здатися, що зібралася компанія добре знайомих між собою людей для обговорення останніх подій. Однак при цьому всі зайняті загальною справою, заняття досягає поставленої мети.

44 – 35 балів – висока оцінка. Дружня, невимушена атмосфера панує в аудиторії. Всі учасники заняття зацікавлено спостерігають за педагогом або обговорюють поставлене питання. Активно висловлюються думки, пропонуються варіанти вирішення проблеми. Стихійність відсутня. Педагог коректно спрямовує хід заняття, не забуваючи віддати належне гумору і дотепності присутніх. Усяка вдала пропозиція відразу підхоплюється і заохочується помірною похвалою. Заняття проходить продуктивно, в активній взаємодії сторін.

34 – 20 балів характеризують педагога як такого, хто цілком задовільно опанував засобами спілкування. Він легко встановлює контакт зі студентами, однак не всі знаходяться у полі його уваги.

В імпровізованих дискусіях він спирається на більш активну частину присутніх, інші ж виступають частіше в ролі спостерігача. Заняття проходить жваво, однак не завжди досягає поставленої мети.

Зміст заняття може мимоволі бути принесеним у жертву формі спілкування. Тут можливі прояви елементів моделей диференційованої уваги та негнучкого реагування.

19 – 11 балів – низька оцінка комунікативної діяльності. Має місце одностороння спрямованість навчально-виховного впливу з боку педагога. Незримі бар'єри спілкування заважають живим контактам сторін. Аудиторія пасивна, ініціатива пригноблюється домінуючою позицією педагога. Його стиль проявляється в авторитарній або неконтактній моделі спілкування.

При дуже низьких оцінках (10 – 7 балів) всяка взаємодія зі студентами відсутня. Спілкування розвивається за моделями диктаторського або гіпореклексивного стилю. Воно деперсоналізоване, за своїм психологічним змістом анонімне і практично нічим не відрізняється від масової публічної лекції або виступу по радіо. Педагогічні функції обмежуються лише інформаційним боком.

1.3. ДІАГНОСТИКА ПОТРЕБИ У СПІЛКУВАННІ (ЗА Ю.Л. ОРЛОВИМ)

Інструкція. Відповідайте «так» або «ні» на наведені нижче твердження.

Опитувальник

1. Я дістаю задоволення від участі у різних заходах.
2. Я можу притамувати свої бажання, якщо вони суперечать бажанням моїх друзів.
3. Мені приємно виявляти прихильність до когось.
4. Я більш зосереджений на здобутті впливу, аніж дружби.
5. Я відчуваю, що по відношенню до моїх друзів у мене більше прав, ніж обов'язків.
6. Коли я дізнаюсь про успіхи свого друга, у мене чомусь погіршується настрій.
7. Щоб бути задоволеним собою, я повинен комусь у чомусь допомогти.
8. Мої турботи зникають, коли я опиняюся серед товаришів по роботі.
9. Мої товариші мені добре-таки набридли.
10. Коли я роблю погано роботу, присутність людей мене дратує.
11. Припертий до стіни, я кажу лише ту частину правди, яка, на мою думку, не шкодить моїм друзям чи знайомим.
12. У важкій ситуації я думаю не стільки про себе, скільки про близьку людину.
13. Неприємності у друзів викликають у мене такий стан, що я можу захворіти.
14. Мені приємно допомагати друзям, навіть якщо це завдасть мені клопотів.
15. Із поваги до товариша я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він не має рації.
16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, аніж оповідання про кохання.
17. Сцени насилля у кіно мені огидні.
18. У стані самотності відчуваю тривогу і напругу більше, ніж коли я знаходжуся серед людей.
19. Я вважаю, що основною радістю у житті є спілкування.
20. Мені шкода покинутих собак та кішок.
21. Я віддаю перевагу мати менше друзів, але більш близьких.
22. Я люблю бувати серед друзів.
23. Я довго переживаю сварки з близькими.

24. У мене більше близьких людей, ніж у багатьох інших.
25. У мене більший потяг до досягнень, ніж до дружби.
26. Я більше довіряю власним інтуїції та поглядам на людей, ніж судженням про них інших людей.
27. Я надаю більшого значення матеріальному благополуччю та престижу, ніж радості спілкування з приємними мені людьми.
28. Я співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.
29. Стосовно мене люди часто невдячні.
30. Я люблю оповідання про безкорисливу дружбу та любов.
31. Заради друга я можу пожертвувати усім.
32. У дитинстві я входив до однієї «тісної» компанії.
33. Якби я був журналістом, мені подобалося б писати про дружбу.

Обробка та інтерпретація результатів. За кожну відповідь, що відповідає ключеві, нараховується один бал.

Ключ:

Відповіді «так» на твердження 1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33.

Відповіді «ні» на твердження 3, 4, 5, 6, 10, 15, 16, 25, 27, 29.

Визначається загальна сума балів. Чим вище оцінка, тим більша потреба у спілкуванні.

ДОДАТОК 2

ВПРАВИ ДЛЯ САМОПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧА

2.1. ВПРАВИ З РОЗВИТКУ УМІНЬ ДОКОМУНІКАТИВНОГО ОРІЄНТУВАННЯ (ЗА О. М. ЛЕОНТЬЄВИМ)

1. З програми телепередач виберіть фільм або виставу, які ви не бачили і зміст яких вам невідомий. Попросіть когонебудь із ваших рідних чи друзів переглянути його від початку до кінця. Приблизно посередині демонстрації подивіться фільм протягом п'яти хвилин, після чого вийдіть до іншої кімнати і спробуйте скласти якомога докладнішу письмову характеристику одного-двох героїв, що діяли в побаченому вами уривку, намагаючись вказати якнайбільше різних психологічних особливостей (інтелект, емоційність, вольові якості, увага тощо) і передбачити їхню подальшу долю в межах сюжету. Після закінчення фільму порівняйте ваші враження з думкою «контролера».

Повторіть цю вправу кілька разів. Коли ви навчитесь точніше й повніше характеризувати героя, скоротіть час перегляду до трьох, а потім до однієї хвилини.

2. Ви їздите на роботу в громадському транспорті. Спробуйте щодня, вибравши незнайомого пасажира, «вгадати» його професію, службове, суспільне і сімейне становище, біографію тощо. Намагайтеся з'ясувати для себе, що саме в його зовнішності, поведінці, мові дає вам підставу для того чи іншого припущення.

3. Відвідайте заняття групи, в якій ви не викладаєте, поспостерігайте за студентами і спробуйте визначити:

а) хто зі студентів користується серед товаришів найбільшою популярністю та повагою і чому;

б) хто зі студентів має серед товаришів найменший авторитет і чому;

в) хто найбільший індивідуаліст у групі;

г) спробуйте визначити групи студентів, пов'язані більш близькими стосунками. Що може їх пов'язувати? Перевірте свої враження в розмові з куратором групи.

4. Протягом п'яти-десяти хвилин поспостерігайте за бесідою незнайомих вам людей приблизно одного віку на вулиці, у кафе тощо. Спробуйте відповісти на такі запитання:

а) який характер їх стосунків (службові, звичайне знайомство, приятельські, інтимні, родинні, дружба, кохання)?

б) спілкування рольове чи особисте? Яку роль «програє» кожен із співрозмовників («шеф», старший і досвідченіший, «справжній чоловік», люблячий чоловік, діловий партнер тощо)? Хто є лідером?

в) чи має бесіда «другий план», підтекст? Який?

г) чи природно поводять себе співрозмовники? Тема, зміст та інші ознаки спілкування.

д) яким може бути закінчення бесіди?

5. Відвідайте разом з колегою заняття незнайомого вам викладача. Незалежно один від одного напишіть характеристику поведінки цього викладача на уроці за такою схемою:

а) доброзичливий — недоброзичливий;

б) стимулює ініціативу, дає можливість студентам висловлювати власну думку, вільно поводити себе — авторитарний, не зносить заперечень, власних думок, тримає учнів під жорстким контролем;

в) зацікавлений, активний — байдужий;

г) відкритий, виявляє свої почуття, не боїться власних недоліків — думає тільки про себе, носить «маску», дотримується своєї соціальної ролі;

д) динамічний, гнучкий у спілкуванні, легко розв'язує проблеми, що виникають, «гасить» можливі конфлікти — негнучкий, не вміє помітити конфлікту, що назріває;

е) ввічливий, привітний зі студентами, поважає їхню гідність, індивідуалізує спілкування з різними студентами — спілкується лише «згори униз», однаково з усіма, не диференціює свого спілкування;

є) може поставити себе на місце студента, подивитися на проблему його очима — усе бачить тільки «зі своєї дзвіниці», неуважний до студентів та їхніх проблем;

ж) активний, постійно спілкується зі студентами — пасивний у спілкуванні зі студентами.

Оцініть ці сторони поведінки викладача за п'ятибальною системою. Порівняйте свої оцінки з оцінками колеги.

2.2. ВПРАВИ НА РОЗВИТОК УМІНЬ КОНТАКТУВАННЯ (ЗА О.М. ЛЕОНТЬЄВИМ)

1. Ви з кимось розмовляєте. Ваш співрозмовник тримає розмову, є «лідером контакту». Постарайтеся перехопити ініціативу, взяти лідерство у свої руки.

2. Навпаки: спробуйте змусити вашого співрозмовника стати лідером контакту.

3. Під час перерви ви входите до аудиторії, в якій викладаєте, і бачите, що студенти надто збуджені. Заготуйте будь-яку інформацію і постарайтеся зосередити увагу всіх на собі.

4. Зробіть те саме у незнайомій аудиторії.

5. Змусьте себе вступати в якомога більше контактів: у громадському транспорті, в черзі, на вулиці. Ваше завдання:

а) навчитися «розговорити» навіть найнекомунікабельнішого співрозмовника;

б) якомога довше підтримувати розмову. Чи є відмінність у ваших звертаннях до різних людей і яка?

6. Ви прийшли в квартиру, де зібралося багато незнайомих людей. Ваше завдання:

а) протягом перших п'яти хвилин утримати на собі увагу (але тільки за рахунок важливої інформації, екстравагантного одягу чи манер);

б) якщо серед гостей є визнаний «авторитет», спробуйте перехопити в нього ініціативу й утримувати її не менше п'яти хвилин власними прийомами.

7. У кожній групі у викладача є студенти, яким він симпатизує або не симпатизує. Поставте собі завдання: під час заняття, будь-якого іншого спілкування зі студентами вступати в контакт переважно з «несимпатичними». Коли ви навчитесь контактувати з ними так само вільно і природно, як і з рештою, ускладніть завдання:

а) попросить свого колегу прийти на ваше заняття і спробувати з вашої поведінки зрозуміти, хто зі студентів вам особливо приємний або неприємний. Завдання: він не повинен зуміти це визначити.

8. А тепер виступіть у ролі колеги, попередивши його про те, щоб він також постарався приховати свої симпатії й антипатії.

9. У вас чудовий настрій. Спробуйте подивитися так, щоб ваш співбесідник запитав: «Чому це ти сьогодні такий пригнічений? Що сталося?».

10. А тепер у вас пригнічений настрій. Нехай ваші співрозмовники цього в жодному разі не помітять.

11. Виберіть якусь складну емоційну ситуацію (стримуваний гнів, прихована радість, тривога) і спробуйте вести бесіду з добре знайомою вам людиною в цьому емоційному ключі. Запитайте в неї, наскільки це було природно і чи зрозуміла вона, що саме ви хотіли висловити.

2.3. ВПРАВИ НА РОЗВИТОК УМІНЬ СПІЛКУВАННЯ (ЗА О.М. ЛЕОНТЬЄВИМ)

1. Виберіть професійного чи просто досвідченого оратора, який виступає в різних аудиторіях і дуже добре володіє умінням спілкування. Відвідайте кілька його виступів і поспостерігайте: чи є різниця в їх побудові, в мові оратора, його манері триматися? Хронометруйте «відступи» від теми (звертання до аудиторії тощо).

Чи однаковий у них характер? Чому? Коли вони виникають?

2. Вам доручили виступити з доповіддю на методичній нараді або семінарі. Чи потребуєте ви повного тексту своєї доповіді? А може, вас задовольнить короткий конспект? Чи, можливо, досить плану? А може, взагалі обійдетесь без папірця?

Якщо ви відчуваєте, що не зможете обійтися без тексту, вчиніть так. Викладіть на папері хід ваших думок. Прочитайте його.

Виділіть головні думки і підкресліть їх червоним олівцем. Перевірте, чи є логічний зв'язок. А тепер випишіть ці висловлювання-тези на окремий аркуш паперу. Допишіть на ньому потрібні числові дані, імена, взагалі те, що важко запам'ятати. А тепер залиште текст удома і спокійно йдіть на доповідь лише з цим аркушем. Якщо все ж відчуваєте

неспокій, візьміть конспект із собою: нехай лежить десь поруч. Він вам не знадобиться, але так буде спокійніше.

3. Проаналізуйте мову викладача з іншого погляду:

а) скільки разів протягом заняття він хвалив і взагалі заохочував студентів, групу або кого-небудь зокрема?

б) скільки разів висловлював невдоволення чи робив зауваження?

в) скільки запитань було поставлено групі й окремим студентам?

г) скільки було віддано наказів і прямих вказівок?

д) скільки запитань поставили студенти викладачу?

е) скільки разів студенти відповідали з власної ініціативи, а не на вимогу викладача?

Для полегшення роботи накресліть табличку й у відповідних графах поставте крапки. Зробіть такий самий аналіз на заняттях інших викладачів і на заняттях того самого викладача в інших групах.

4. А тепер попросіть кого-небудь з колег зробити аналогічний аналіз на вашому занятті в певній групі (з етичних міркувань самому вам цього робити не варто). Зіставте результати і порівняйте їх з вашими даними за вправою 3.

Вправи слід доповнити читанням літератури з проблем спілкування.

(З книги О.М. Леонтьєва «Педагогическое общение»).

2.4. ВПРАВИ ЩОДО САМООСВІТНЬОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ТАКТОВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Оволодіння тактом потребує від викладача тривалої і нелегкої роботи над собою. Питання формування такту у викладача є чи не найскладнішим питанням технології педагогічної майстерності. Ми пропонуємо ефективну і доступну для викладача методику самоосвітньої роботи з формування тактовної поведінки:

1. Розграфіть аркуш паперу, як це показано нижче:

Риси та характеристики вашого «Я» :

Друзі Родичі Колеги Студенти

Батьки студентів

Особі, думки яких для вас важливі

2. Запишіть до списку рис та характеристик вашого «Я» ті з них, які, на ваш погляд, заважають вам бути тактовним.

3. Уточніть наявність у вас зазначених рис: ознайомте зі списком ваших друзів, колег, студентів та інших важливих для вас осіб і запропонуйте їх уточнити й дописати список.

4. З усіх зазначених вами та підтверджених іншими рис «Я» оберіть двадцять, які згадаються найчастіше.

5. Із двадцяти рис оберіть ту, яка найбільше заважає вам бути тактовним. Протягом першого тижня попрацюйте над нею. Наступний тиждень присвятіть роботі над іншою рисою вашого «Я» і так упродовж 12 тижнів.

6. Оцінюйте в балах успішність вашої роботи. Щовечора підбивайте підсумки роботи за день і виставляйте оцінку в балах. За тиждень виводьте оцінку як середнє арифметичне в щоденник. Облік ведіть упродовж усього часу роботи над собою.

7. Через 12 тижнів роботу почніть спочатку. У процесі самопізнання та самовдосконалення коригуйте список.

Працюйте над собою упродовж кількох років і ви не лише оптимізуєте свою професійну діяльність, а й матимете більше радості від усього, що навколо вас [41].

2.5. ВПРАВА З РОЗВИТКУ УВАГИ

1. Створіть лабіринт зі стільців. Упродовж 5 секунд запам'ятайте, як вони розташовані, із закритими очима пройдіть цей лабіринт. Повторіть декілька разів, переставляючи стільці.

2.6. ВПРАВИ З РОЗВИТКУ ПЕРЕНЕСЕННЯ УВАГИ

1. Упродовж 5 секунд дивіться на предмети, що лежать на столі, запам'ятайте їх, потім по пам'яті назвіть їх.

2. Те саме, але розширивши коло уваги до якоїсь частини кімнати.

3. Те саме, але охопивши поглядом усю кімнату.

ДОДАТОК 3

ІНФОРМАЦІЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

3.1. АВТОРИТЕТ ВИКЛАДАЧА

«Людина, авторитет якої поважається, компетентно справляється із завданням, що покладено на неї тими, хто їй довіряє. Їй не потрібно залякувати їх або збуджувати в них захоплення її магічними якостями» [62].

Запитання:

1. Чи вбачаєте Ви зв'язок між тим, як визначає сутність авторитету видатний мислитель ХХ ст., і розумінням авторитету в гуманістичній педагогіці?
2. Чим відрізняється авторитет влади від влади авторитету?

3.2. ПРАВИЛА ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

1. Приділяйте увагу всім студентам, рівномірно розподіляючи між ними свою увагу та час.
2. Знайдіть можливість для особистісного контакту з кожним студентом, демонструючи, що сприймаєте його, виявляєте до нього інтерес.
3. Хваліть студентів справедливо.
4. Враховуйте індивідуальні особливості студентів [7].

Запитання:

1. Які з наведених рекомендацій, на Ваш погляд, дотримуються, а які порушуються у педагогічній практиці?
2. Які причини цих порушень?
3. Як позначаються вони на розвитку виховних взаємовідносин?

Завдання:

З перерахованих професійних умінь викладача виберіть 6, які відіграють вирішальну роль у встановленні емоційних контактів зі студентами:

1. Вербальні
2. Самопрезентаційні
3. Організаторські 9. Гностичні
4. Конструктивні 10. Експресивні
5. Аналітичні 11. Інформаційні
6. Рефлексивні 12. Перцептивні
7. Невербальні 13. Імпровізаційні
8. Прогностичні 14. Дидактичні

Дайте психолого-педагогічне обґрунтування Вашому вибору.

3.3. АВТОРИТЕТ І АВТОРИТАРНІСТЬ

«Не можна плутати суворий авторитет з авторитарністю. Балетмейстер або спортивний тренер, який висуває, здавалося б, непосильні вимоги до своїх вихованців, в жодному разі не є авторитарним. Авторитарність є зловживання владою, а авторитет використовує свою владу для всебічного розвитку дитини» [2].

Запитання:

1. Як часто ви стикались у вищому навчальному закладі з авторитарністю викладача? В чому вона конкретно виявлялася?
2. Чому не кожен педагог користується у студентів авторитетом?

3.4. САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ АБО САМОПОДАННЯ

«Будь-хто з нас, вступаючи у контакт, певним чином «подає» себе співрозмовнику для того, щоб полегшити йому створення свого образу, моделювання своєї особистості, це необхідна умова ефективного спілкування» [28].

Запитання:

1. Якими засобами самопрезентації має володіти викладач?
2. Як вони використовуються для створення у студентів позитивного образу?

Завдання:

Потренуйтеся в педагогічній самопрезентації, вмінні справляти на аудиторію сприятливе враження, звертаючи увагу на зовнішнє самооформлення, використання вербальних та невербальних засобів.

Оцініть себе з боку.

Простежте за собою: наскільки відповідають Ваші міміка та жести емоційним станам, які Ви переживаєте? Чи допомагають вони оточуючим краще розуміти Вас?

Чи відповідає Ваша зовнішня експресія прийнятим культурним еталонам?

Простежте за собою: чи достатньо природними та гармонійними є Ваша міміка, жести, рухи тіла (поза, хода)?

Наскільки органічно злиті Ваша вербальна та невербальна виразність?

Спробуйте оцінити спільний рівень власної експресивної культури, використовуючи параметри: високий, середній, низький.

Сформулюйте конкретні завдання з удосконалення своїх експресивних умінь.

Від яких вад своєї зовнішньої експресії Ви вирішили позбавитися:

- статичності;
- скованості;
- негарних мімічних та пантомімічних рухів;
- манірності;
- невиправданості, недоречності міміки та жестів;
- жестикуляційних надмірностей.

3.5. СЛУХАННЯ

«Ми повинні не тільки говорити, але й слухати, якщо бажаємо уникнути «однобічного спілкування». Прийоми емпатійного слухання створюють сприятливий клімат для відкритого вираження іншими своїх думок та почуттів.

Прийоми рефлексивного та емпатійного слухання дозволяють дізнатися, про що нам говорять насправді, зрозуміти істинне значення того, що ховається за словами. І вже, напевно, коли люди бачать, що їх слухають, вони не

тільки приймуть щодо нас сприятливу установку, але й почнуть в свою чергу слухати нас.

Отже, слухання не тільки сприяє взаємному обміну інформацією та ідеями, розумінню почуттів, але і є основою плідного спілкування» [5].

Додаток 3.

Запитання:

1. Якими видами слухання важливо володіти викладачу для того, щоб зрозуміти студента?
2. Як Ви вважаєте, якими вміннями володіють викладачі більшою мірою – говоріння чи слухання?
3. Які психолого-педагогічні наслідки невміння емпатійно слухати студента?

3.6. КУЛЬТУРА ДІАЛОГУ ПЕДАГОГА ЗІ СТУДЕНТОМ

«Для того, щоб між Вами і студентами виникла діалогова взаємодія, виконуйте такі умови:

1. Якщо Ви задасте запитання, то зачекайте, коли Ваш співрозмовник відповість на нього.
2. Якщо Ви викажете свою точку зору, то заохочуйте студента до того, щоб він виказував до неї своє ставлення.
3. Якщо Ви не згодні, формулюйте аргументи та заохочуйте пошук їх у студентів.
4. Робіть паузи під час розмови. Не захоплюйте весь «комунікативний простір».
5. Частіше дивіться в обличчя студенту, своєму співрозмовнику.
6. Частіше повторюйте фрази: «Як ти сам гадаєш?», «Мені цікава твоя думка», «Чому ти мовчиш?», «Ти не згодний зі мною? Чому?», «Доведи, що я не маю рації» [54].

Запитання:

1. Чи усі наведені поради Ви сприймаєте безперечно?
2. Які ознаки низької культури діалогу викладача зі студентами?

Завдання:

Доповніть перелік порад з культури ведення педагогічного діалогу.

3.7. КОНСТРУКТИВНА КРИТИКА

Критика буває:

- Підбадьорююча («Нічого, наступного разу вийде»; «Хотілося, але не вийшло, буває»). Додаток 3. Інформація та завдання для обговорення
- Критика сподівання («Сподіваюсь, що наступного разу Ви зробите це завдання краще»).
- Критика-аналогія («Раніше, коли я був таким, як Ви, я припускався такої ж помилки»).
- Безособистісна критика («Не будемо називати прізвища»).
- Критика-стурбованість («Я дуже стурбований станом справ, що склалися»).
- Критика-жалю («На жаль, я повинен відмітити, що робота виконана неякісно»).
- Критика-здивування (Як, невже Ви не зробили цю роботу?! Не чекав...»).
- Критика-іронія («Робили, робили і зробили...»).
- Критика-докір («Я був про Вас набагато більш високої думки»; «Що ж зробили так неохайно? І не вчасно!»).
- Критика-натяк («Я знав одну людину, яка зробила точно так, як Ви. Потім їй прийшлося погано...»).
- Критика пом'якшення («Напевно, в тому, що трапилось, винуваті не тільки Ви»).
- Критика-зауваження («Не так зробили. Наступного разу радьтеся»).
- Критика-попередження.
- Критика-вимога («Роботу доведеться переробляти»).
- Критика-побоювання («Я дуже побоююсь, що наступного разу робота буде виконана на такому ж рівні») [24].

Завдання:

Спираючись на власні спостереження, відтворіть формулювання критичних педагогічних зауважень, що сприяли позитивному впливу на мотивацію навчання студентів. Співвіднесіть їх із запропонованою типологією і знайдіть відповідні еквіваленти. Проаналізуйте формулювання

критичних зауважень, які ранять студентів, а також їх можливі психолого-педагогічні наслідки.

Враховуючи наведені рекомендації, змодельуйте словесну оцінку відповіді студента, в якій поєднуються знання матеріалу з серйозними помилками.

Простежте за мовленнєвою поведінкою колег з приводу вивчення доцільного поєднання схвалення і критики.

Додаток 3. Інформація та завдання для обговорення

3.8. КОНТАКТ

«Контакт – аж ніяк не постійний стан. Це перехідна ситуація, яка може розвиватися при зустрічі, а може і не розвиватися. Коли контакт встановлений – Ви напевно це помічали – слова приходять легко, бесіда йде плавно. Коли контакту немає або він поверховий, язик немов костеніє, розмова неминуче набуває неприродного відтінку» [61].

Запитання:

1. Які вияви поведінки студентів свідчать про те, що викладачу вдалося налагодити з ними психологічний контакт?

2. Як доречно звертатися до студентів: «на Ви» або «на ти», називати по імені або по прізвищу?

3. Яке значення має візуальний контакт?

4. Які вербальні та невербальні засоби доцільно використовувати у довірливій бесіді: вимогу, прохання, усмішку, паузу, кивок головою, нахил у бік того, хто говорить, повторення сказаних слів та виразів?

5. З якого питання і чому Ви почнете розмову наодинці зі студентом для того, щоб з'ясувати причину його запізньєнь на заняття:

А. Чому ти постійно запізнюєшся на заняття?

Б. Тобі важко прокидатися вранці?

В. Ти запізнюєшся, тому що вдома немає будильника?

Г. Давай подумаємо, як тобі навчитися завжди приходити вчасно?

6. Чому відкриті питання («Ти чому не виконуєш домашнє завдання?») є менш ефективними в установленні контактів, ніж закриті («Напевно, ти погано себе почуваєш на заняттях?»).

3.9. ПРОЦЕС КОНТАКТУ

«У процесі контакту можна виділити такі основні етапи: входження у контакт, розвиток, вихід з нього, завершення» [25].

Запитання:

1. Який етап у процесі контактування Вам уявляється найбільш складним на занятті?
2. На який етап більшість викладачів не звертає належної уваги?
3. Які комунікативні труднощі це таїть в собі? Додаток 3. Інформація та завдання для обговорення

Завдання:

Прорепетируйте можливі варіанти Ваших вербальних і невербальних реакцій на запізнення студента.

Прорепетируйте невербальну реакцію на зниження уваги студентської аудиторії.

Ви плануєте застосувати на занятті групову роботу. Як організувати простір аудиторії?

3.10. МІМІКА І ЖЕСТИ

«У моїй практиці немало випадків, коли жест був красномовнішим слів, а міміка за коротку мить доводила те, на що були б потрібні монологи. І навряд чи був би ефект, рівний досягнутому. Де потрібний лише швидкоплинний рух душі, там і найзадушевні слова не досягнуть мети» [20].

Запитання:

1. Чи потрібно посміхатися кожному студенту або тільки тому, хто цього заслужив?
2. Чи завжди студент потребує візуального контакту з викладачем?
3. Як наочно показати партнеру щиру зацікавленість тим, що він говорить?
4. Які жести педагога свідчать про налаштування до аудиторії?

3.11. КОМУНІКАТИВНІ УМІННЯ ПЕДАГОГА

До основних комунікативних умінь педагога відносять:

- управління своєю поведінкою;
- спостережливість, гнучке перенесення уваги;
- «читання по обличчю»;
- самопрезентація;
- розуміння студента, тобто адекватне моделювання його особистості, психічного стану за зовнішніми ознаками;
- мовленнєве спілкування;
- встановлення мовленнєвого та немовленнєвого контакту зі студентами [28].

Запитання:

Які з перерахованих комунікативних умінь у Вас розвинені більшою або меншою мірою?

Завдання:

Потренуйтеся в умінні «читати по обличчю», визначати настрої, почуття партнера за зовнішніми ознаками.

Потренуйтеся в своєму умінні викликати в аудиторії сприятливе враження, використовуючи слово, інтонацію, жести, проксемічні засоби.

3.12. МИСТЕЦТВО СОКРАТИВСЬКОЇ БЕСІДИ

Улюбленою формою спілкування з учнями у давньогрецького філософа Сократа була, як свідчить філософ Платон, евристична бесіда, яка спонукала до спільного пошуку «золотої істини». Діалоги, що прославили Сократа на віки, і сьогодні є взірцем педагогічної майстерності. Наставник вкрай точно формулював запитання. З повагою звертався до тих, хто його слухав. Підбадьорював своїх учнів, даючи їм виконувати роль знавців і повноправних опонентів. Так усувалася невпевненість співрозмовників, яких Сократ поступово підводив до самостійного судження. Він навмисно уникав навіть найменшої категоричності. Використовував вирази «на мій погляд», «очевидно», що допускають інші точки зору. Учням постійно демонструвалась готовність поступитись («Можливо, я невірно розумію»), повага їх волі

(«Добре, якщо ти так наполягаєш»), визнання своєї провини («Тоді я теж винен»). У разі критичної оцінки висновків використовувався словесний зворот із займенником «ми» («Знову ми зайшли у глухий кут»), який створював враження прийняття спільних рішень.

Сократівські бесіди давали учням відчуття повної інтелектуальної незалежності. Висновки, яких вони доходили самостійно, зрештою відображали точку зору філософа, який уміло підводив до відкриття істини.

Запитання:

1. Який стиль педагогічного спілкування несумісний з успішним проведенням евристичної бесіди?
2. Яка принципова різниця між рівнопартнерським діалогом і маніпуляційним псевдодіалогом?

Завдання:

Якщо Ви спостерігали або брали участь в евристичній бесіді, оцініть технологічний рівень її проведення, відзначивши переваги та недоліки мовленнєвої поведінки педагога.

3.13. ДІАЛОГ

Діалог передбачає відмову від менторського диктату стосовно партнера і встановлення іншого типу взаємодії – спільного пошуку, принципового, доброзичливого спільного аналізу тощо. Спільність у даному випадку аж ніяк не означає відмову від самостійності! Мова йде про інше – про відмову від позиції, начебто тільки твоя думка можлива і тільки вона правильна.

Запитання:

1. Чому не кожному, навіть досвідченому викладачу вдається оволодіти мистецтвом діалогу?

Завдання:

Сформулюйте основні педагогічні правила, яких важливо дотримуватися для того, щоб діалог зі студентами був продуктивним.

3.14. ВЕРБАЛЬНІ І НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ У СПІЛКУВАННІ

«Альберт Мейерабіан встановив, що передача інформації відбувається за рахунок вербальних засобів (лише слів) на 7 %, за рахунок звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонацію звуку) – на 38 %, за рахунок невербальних засобів – на 55 %.

Професор Бердвілл провів аналогічні дослідження відносно ролі невербальних засобів у спілкуванні людей. Він встановив, що в середньому людина говорить словами лише протягом 10-11 хвилин в день, і що кожне речення в середньому звучить 2,5 секунди. Як і Мейерабіан, він дослідив, що словесне спілкування у розмові займає менш ніж 35 %, а більш ніж 65 % інформації передається за допомогою невербальних засобів спілкування. Більшість дослідників розділяють думку, що словесний (вербальний) канал використовується для передачі інформації, тоді як невербальний канал використовується для «обговорення» міжособистісних стосунків, а в деяких випадках використовується замість словесних повідомлень» [43].

Запитання:

1. Які з наведених відомостей Вас здивували?
2. Які невербальні засоби допомагають виявити добре ставлення до студентів?

Завдання:

Охарактеризуйте невербальну поведінку викладача, який негативно ставиться до студентів.

3.15. МОВА РУХІВ ТІЛА

«Особливістю мови рухів тіла є те, що її виявлення обумовлено імпульсами нашої свідомості, а неможливість підробити ці імпульси дозволяє нам довіряти цій мові більше, ніж звичайному, вербальному, каналу спілкування. Чи можна навчитися мові рухів тіла, оволодіти нею та застосовувати із знанням справи? ... Це не тільки можливо, але й життєво необхідно» [43, с. 7].

Запитання:

1. Який комплекс зовнішніх проявів належить до мови рухів тіла?
2. Чи вмієте Ви управляти своєю пантомімікою?
3. Чи тримаєте Ви під контролем позу, ходу?
4. Чи досить експресивні та природні Ваші жести?
5. Який пантомімічний прояв співрозмовника Вас насторожує?
6. Чи надаєте Ви значення візуальному контакту зі студентом?
7. Яку роль відіграють жести викладача в дидактичній взаємодії зі студентами?
8. Яку інформацію про студента можна отримати, якщо бути уважним до рухів його тіла?
9. Як би Ви оцінили рухи свого тіла (міміку, жести, позу, ходу): «добре», «задовільно» або «незадовільно»?

Завдання:

Проведіть педагогічний конкурс на кращий педагогічний проект «Культура рухів тіла та її формування у студентів».

3.16. ДОЛОНІ

«Одним з найбільш помітних і в той же час найбільш значущих невербальних сигналів є сигнал, який передається долонею людини. Якщо правильно використовувати силу долоні, вона може надати людині більшого авторитету та можливості командувати іншими. Існує три основних командних жести долоні: положення долоні догори, положення долоні донизу та положення вказівного пальця: Положення відкритої долоні догори – довірливий, не погрозливий жест. Коли долоня повернута донизу – у вашому жесті негайно з'являється відтінок керівництва.

Жест вказівного пальця є одним із найбільш дратівних» [43].

Запитання:

1. Що б Ви хотіли змінити у Ваших невербальних проявах?

ДОДАТОК 4

ПОРАДИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИКЛАДАЧУ ЩОДО УСПІШНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. ВИМОГИ ДО ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ВИКЛАДАЧА

З метою удосконалення зовнішнього вигляду викладача виділяють такі правила:

1. Приділяйте час для догляду за одягом і зовнішністю.
2. Стежте за літературою з етикету, тенденціями моди.
3. Виходячи з будинку, перевірте свій зовнішній вигляд.
4. Одягаючи новий костюм, перевірте, чи зручно буде працювати в ньому.
5. По дорозі на роботу намагайтеся не забруднитися.
6. Коли прийшли до навчального закладу, насамперед, перевірте свій зовнішній вигляд: костюм, зачіску, взуття тощо.
7. Перед кожним заняттям перевіряйте свій зовнішній вигляд.
8. Аналізуйте з педагогічних позицій одяг, зовнішній вигляд різних людей, колег, перехожих, акторів, дикторів.
9. Спостерігайте, як ваші колеги реагують на ваш зовнішній вигляд.
10. Головне в зовнішньому вигляді – охайність і чистота, елегантність і почуття міри.

4.2. ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

1. Уміння вести бесіду означає, насамперед, повагу до співрозмовника. Ставте йому запитання, на які, ви впевнені, що він із задоволенням відповість. Щоб знайти шлях до серця іншої людини, розмовляйте з нею про те, що для неї важливо, що вона більше за все цінує. Не починайте розмову з тих запитань, в яких ваші думки розходяться, розмовляйте на такі теми, де ваші думки збігаються. Чим більше на початку бесіди позитивних відповідей, тим імовірніше її позитивний результат. Без нагальної необхідності не говоріть

співрозмовнику прямо, що він не має рації, особливо на початку бесіди. Головну увагу приділяйте сутності аргументів і стислості їхнього викладу. Педагогічне спілкування не допускає багатослів'я та базікання. Завжди намагайтеся бути гарним і уважним слухачем. Увага – кращий комплімент. Дайте зрозуміти співрозмовнику, що у чомусь він перевершує вас. Якщо навіть ви розумніший співрозмовника, не показуйте йому цього.

2. Не набридайте співрозмовнику тривалими монологами. Один з видатних ораторів в історії людства Марк Тулій Цицерон говорив, що не варто заволодівати розмовою, як своєю вотчиною, з якої можеш вижити іншого. Умійте слухати співрозмовника. Треба вислухати до кінця, якщо навіть студент, на ваш погляд, говорить невірно й у вас мало часу. Це показник вашої уваги до особистості.

3. Організуючи спілкування зі студентами, орієнтуйте своє мовлення на конкретного студента або групу студентів. Звертаючись, підбирайте темп мовлення, послідовність висловлень, їхнє сполучення з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей, позиції в групі, системи міжособистісних відносин.

4. Частіше посміхайтесь співрозмовнику. Посмішка свідчить про те, що співрозмовник вам приємний, створює загальний сприятливий настрій, схиляє до вас співрозмовника.

5. Секрет успіху в досягненні добрих взаємин з іншими людьми полягає в умінні розглядати питання з погляду співрозмовника. Щоб подобатися людям, потрібно виявляти до них щирий інтерес.

Якщо бажаєте завоювати симпатію співрозмовника, частіше називайте його ім'я. Для людини немає нічого більш приємного, ніж чути своє ім'я. Робіть для інших те, що ви бажали б, щоб робили для вас.

6. Педагог повинен уміти визнавати і виправляти свої помилки, яких він припустився при спілкуванні. Треба мати мужність переглянути свої методи, свою тактику спілкування, якщо щось не виходить або виходить погано.

7. Похвала, щире слово – найбільш ефективний засіб мобілізації зусиль людини, підтримки її творчого настрою. Використовуючи їх, намагайтеся розвивати в людях ентузіазм,

збуджуйте все те гарне, що в ній закладено. Отримавши натхнення завдяки похвалі, людина виконає доручене завдання набагато краще.

8. Непорозуміння не можна усунути суперечкою. Це можна зробити лише за допомогою такту, прагнення до примирення, щирого бажання зрозуміти точку зору іншого. Доброта, дружній підхід, вдячність можуть швидше примусити людей змінити свою думку, ніж різкість, брутальність та гнів. «Нечемні та грубі висловлювання закривають перед їхніми авторами багато чого: рідше – двері кімнат, частіше – людські серця» (О.М. Горький). Заслуживши авторитет людей знаннями, здібностями і талантом, можна відразу втратити його через недотримання елементарної тактовності. Незгода ніколи не повинна породжувати зневажливості. Спілкуючись з колегами, не підмінюйте авторитет особистості авторитетом посади. Спростовуючи думку співрозмовника, стежте за тим, щоб не образити його самого, оскільки образити просто, вибачитися складніше, одержати щире пробачення ще складніше.

9. У суперечці не забувайте про самоконтроль, стежте за своєю поведінкою, манерами, жестами, мімікою, вибирайте м'які слова для твердих аргументів. Не підвищуйте голосу. Можна в суперечці перемогти, але зіпсувати особистісні відносини. Помітивши, що ваш співрозмовник гарячкує, і почали гарячкувати ви самі, припиняйте суперечку. Пам'ятайте, те, що не вдається довести спокійним тоном, не довести і криком. Ніколи не слід приймати рішення в збудженому стані, це може призвести до невиправних помилок.

Однак не бійтеся сперечатися, ведіть активне життя, але тримайтеся при цьому гідно, поведіться тактовно. Важливо, щоб дискусії не тільки не ламали, а й посилювали доброзичливі відносини, щоб суперечки залишалися товарицькими. Вмійте правильно робити зауваження, правильно сприймайте критику – це ознака вихованого педагога.

10. При виникненні ускладнень у спілкуванні зі студентами, особливо неконтактними, прагніть, щоб ваше звертання до конкретного студента починалось із запитань «чому?», «як?»,

«для чого?». Це стимулює розвиток спілкування. Не допускайте пауз, «провалів», не відволікайтеся. Від цього губиться нитка живої взаємодії. Пам'ятайте, що спілкування повинно бути постійним і безперервним.

11. Уникайте штампів у спілкуванні в усіх їх проявах: у загальній манері своєї поведінки, у стереотипних реакціях на поведінку студентів, у «психологічній закритості» самого педагога.

12. Намагайтеся переборювати негативні установки стосовно деяких студентів, уникайте стереотипних відносин.

4.3. ПРАВИЛА ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Дотримання правил педагогічного спілкування застерігає педагога від багатьох труднощів та помилок, які підстерігають його у практичній діяльності.

Стислий їх виклад можна звести до таких пунктів:

1. Успіх педагогічної діяльності насамперед залежить від культури спілкування.

2. Моделюйте спілкування не «від себе», а від студентів, їх потреб та інтересів.

3. Орієнтуйте своє педагогічне мовлення на конкретного студента, а не на абстрактну групу.

4. Використовуйте різні види спілкування.

5. Спілкуйтесь із студентами на взаємних інтересах, проте не організовуйте спілкування «по вертикалі», зверху вниз.

6. Постійно враховуйте психологічний стан окремих студентів і колективу загалом.

7. Дивіться на себе з боку, постійно аналізуйте свої вчинки й дії.

8. Умійте слухати студентів, зважайте на їх думку.

9. Намагайтеся зрозуміти настрій студента і на цій основі моделюйте спілкування з ними.

10. Спілкування повинно не призводити до конфліктів, а попереджувати їх.

11. Не принижуйте людську гідність.

12. Спілкування має бути систематичним. Не залишайте поза увагою «незручних» для вас студентів.

13. Будьте ініціативним у спілкуванні.

14. У процесі спілкування враховуйте стать студентів.
15. Уникайте штампів, постійно шукайте нові норми, засоби, методи і прийоми.
16. Долайте негативні установки стосовно конкретного студента.
17. У процесі спілкування уникайте абстрактної критики, оскільки це породжує опір.
18. Якомога частіше усміхайтесь: це викликає позитивні емоції, спонукає до продуктивного спілкування.
19. У процесі вашого спілкування частіше висловлюйте схвалення, заохочення.
20. Відкрито виявляйте у студентському колективі своє ставлення до них.
21. Постійно розвивайте свою комунікативну пам'ять, запам'ятовуючи педагогічні ситуації, їх перебіг.
22. Якщо назріває потреба в індивідуальній бесіді, завчасно розробіть її план.
23. У процесі спілкування в центрі уваги має бути особистість студента, його гідність.
24. Враховуйте соціально-психологічний ріст студента.
25. Систематично аналізуйте процес спілкування.
26. Технологія й тактика спілкування мають бути скеровані на усунення психологічних бар'єрів між викладачем і студентами.
27. Враховуйте в процесі спілкування індивідуальні особливості, темперамент, характери студентів.
28. Постійно удосконалюйте інструмент спілкування – власне мовлення [12].

4.4. ЯК УНИКНУТИ НЕПОТРІБНИХ КОНФЛІКТІВ

Щоб уникнути непотрібних конфліктів, існує низка правил:

1. Не розмовляйте відразу із збудженою людиною.
2. Перш ніж сказати про неприємне, створіть сприятливу, доброзичливу атмосферу довіри.
3. Спробуйте поставити себе на місце опонента, подивитись на проблему його очима.

4. Не приховуйте свого доброго ставлення до людини, виражайте схвалення її вчинкам.

5. Примусьте себе мовчати, коли Вас чіпають у дрібній сварці.

6. Умійте говорити спокійно і м'яко, впевнено і доброзичливо.

7. Визнавайте переваги оточуючих у весь голос і ворогів стане менше.

8. Якщо Ви відчуваєте, що не маєте рації, визнайте це відразу.

4.5. РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРАВИЛ І ТЕХНІКИ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

- Намагайтесь говорити на мові партнера, точніше, на мові, що зрозуміла всім партнерам по спілкуванню. Для цього слід уникати вузькопрофесійних термінів, надмірності іноземних слів тощо при спілкуванні не з колегами, а зі студентами молодших курсів, школярами, при читанні популярних лекцій.

- Постійно виявляйте повагу до партнера, підкреслюйте його значущість.

- Максимально демонструйте різноманітні форми спільності з партнерами по спілкуванню (спільність інтересів, цілей, завдань, точок зору і навіть індивідуальних особливостей).

- Виявляйте щиру зацікавленість до проблем партнера по спілкуванню і принаймні давайте йому можливість висловитися до кінця, перш ніж сформуєте свою точку зору.

- Іноді корисно удаватися до вербалізації свого емоційного стану або стану партнера. Наприклад: «Те, що ви сказали зараз, мене дуже схвилювало, і я навіть не знаю, що робити далі»; «Мені здається, ви напружені» тощо.

- При виникненні конфліктної ситуації пропонуйте конкретні заходи щодо її урегулювання, не обмежуючись формулюванням абстрактних вимог.

- Якщо можливо, уникайте «позицій, що підпорядковують», коли педагог підкреслює свою перевагу, право на нав'язування рішення тощо.

- Частіше використовуйте прийоми активного слухання. При цьому виділяються три рівні активного слухання: просте підтвердження факту сприйняття інформації («так», «зрозуміло», «згоден» тощо); переформулювання ідеї, що висловлена партнером по спілкуванню («наскільки я зрозумів, ви стверджуєте, що...»); розвиток ідеї, що висловлена партнером.

- Негативну відповідь краще починати не зі слова «ні» з подальшим поясненням, чому «ні», а зі слів «так, але...». Переважно після слова «ні» партнер по спілкуванню різко втрачає інтерес до того, що ви скажете далі.

- Під час дискусії намагайтесь спочатку зафіксувати всі пункти, з яких у вас з партнером є згода (навіть якщо це цілком тривіальні і загальноприйняті позиції). Після деяких відповідей «так, згоден» партнер з більшою вірогідністю відповість «так» і на питання, з якого у нього немає повної згоди з вами.

- Навіть у випадку незгоди з тезою партнера почніть з позитивної оцінки цієї тези, а вже потім переходьте до обґрунтування неможливості прийняття її в даних (конкретних) умовах. Цим готується основа для обґрунтування рішення, що ви пропонуєте.

- Даючи негативну оцінку ідеї, вчинку або дії партнера по спілкуванню, ніколи не переносьте її на особистість людини.

- Розширення зони конфлікту ускладнює його конструктивне вирішення. Якщо людина зробила логічну помилку і ми прагнемо її в цьому переконати, то зробити це буде набагато складніше, якщо в ході дискусії ми дозволяємо собі зауваження, що у людини погано з логікою або що вона взагалі не дуже розумна [23].

4.6. ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ МІЖ ПЕДАГОГАМИ Й СТУДЕНТАМИ (ЗА М.М. РИБАКОВОЮ)

1. Невміння педагога прогнозувати поведінку студентів, його роздратування і прагнення усунути «перешкоду» будь-якими засобами.

2. Прагнення педагога зберегти свій соціальний статус.

3. Оцінка педагогом не окремого вчинку студента, а його особистості загалом.

4. Суб'єктивне сприйняття вчинку студента і недостатня поінформованість про його мотиви, риси особистості, умови життя в сім'ї.

5. Поспішність із покаранням студентів (адже, на думку частини педагогів, певна суворість не завадить).

6. Особистісні риси та нестандартна поведінка окремих студентів в емоційно-особистісних взаєминах із педагогами.

7. Особистісні риси педагога (дратівливість, грубість, мстивість, самовдоволеність, безпорадність та ін.).

8. Відсутність педагогічних здібностей, інтересу до вчительської праці, невдоволення соціально-побутовими умовами життя, несприятливий клімат у педколективі.

9. Факт прямої фізичної дії на студента.

**Підборський Юрій Григорович
Хмельницька Олена Сергіївна**

**ПЕДАГОГІЧНА
МАЙСТЕРНІСТЬ
ВИКЛАДАЧА**

Навчальний посібник

Підписано до друку 28.08.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Наклад 100.
Зам. № 234. Ум. друк. арк. 5,7.

Виробник ФОП Домбровська Я.М Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного реєстру видавців
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,
e-mail: devis519@ukr.net